संगीत मृच्छकटिक

नाटककार
गोविंद बल्लाळ देवल

श्रेय

मराठीपुस्तके (marathipustake.org) साठी

टंकन: विद्या कदम
मुद्रितशोधन: सोनाली सहस्रबुद्धे

अनुक्रमणिका

अंक पहिलाः पान ३
अंक दुसराः पान २८
अंक तिसराः पान ३९
अंक चौथाः पान ५५
अंक पाचवा ः पान ६९
अंक सहावा ः पान ९१
अंक सातवा ः पान १०५

संगीत मृच्छकटिक

अंक पहिला

नांदी

पद-(भूप : त्रिताल)

वंदन त्या ईशा उमेशा ॥
स्वजनशुभंकर नटवेषा ॥ ध्रु० ॥
श्रीमन्मंगलदायक नमिला ॥
स्तविली मग ती सत्काविमाला ॥
चिंतुनियां मनिं बलवंताला ॥
गोविंद रची नव कवनाला ॥
सेवा बुध हो गुणलेशा ॥ १ ॥

पद-(कफी-चाल-साध्य नसे)

अवन करो तुमचें ॥
सदा तों आत्मसमाधी त्या शंभूचा ॥ ध्रु० ॥
पर्यंका दृढ रज्जु जसे ते ॥
भुजंग वेष्टिति यज्जानूंतें ॥
प्राणनिरोधें झाला ॥
सकलेंद्रियगण नियमित ज्याचा ॥ १ ॥
ब्रम्हज्ञानविरहित राहे ॥
निश्र्चल मानस होउन पाहे ॥
अभ्यंतरि आत्म्याला ॥
अनुभव घे जो स्वानंदाचा ॥ २ ॥

श्यामवर्ण मेघोपम शोभे नीलकंठ ज्यावरती ॥
गौरीची भुजलता विराजे विद्युल्लेखेसम ती ॥
रक्षक तो होवो । तुम्हीं इच्छित फल देवो ॥ १ ॥

सुत्रधार : पुरे पुरे. सभासदांच्या कौतुकाचा भंग करणारे इतके परिश्रम कशाला पाहिजेत? (परिपार्श्र्वक जातात) आता सभासदांस हात जोडून माझी अशी विनंती आहे की , -

साकी

शूद्रककविकृत मृच्छकटिक जें मान्य प्रकरण लोकां ॥
संक्षेपें तें सांगीतीं मी दावितसें अवलोका ॥
टाकुनि दोषांतें । सेवा कविगुणलेशातें ॥ १ ॥

असो. अति परिश्रमाने मला फार क्षुधा लागली आहे. तर घरी जाऊन फराळाची तरी तजवीज पाहावी. (इकडे तिकडे फिरुन) हे माझे गृह; तर आता आत जावे. (तसे करून) अरे, आमच्या घरात हे आज नवेच प्रकरण दिसते. तांदुळाच्या धुवणाचे पाट रस्त्यातून वाहताहेत, जळकी कढई ओढल्यामुळे भुईवर जी काळी रेघ उमटली आहे तेणेकरून वैष्णवाची मुलगी कपाळी अंगाऱ्याची रेघ लावून जशी शोभते, तशी ही भूमी फारच शोभते आहे. ही घरातून भाताचा जो घमघमाट येतो आहे त्याच्या योगाने तर माझी क्षुधा अधिकच प्रदुप्त होऊ लागली. हे आज आहे तरी काय ?

पद-(चाल-पूर्ण दैव कैकयिचें आजिं उदेलें)
थाटमाट सदनिं नवा बघुनि वाटतें ॥
पूर्णपुण्यफल मजला आज लाभतें ॥ ध्रु० ॥
घाशितसे चंदन ही कोणि कामिनी ॥
वाटी हे अंगराग कोणि बैसुनी॥
कुसुमहार गुंफित ही लक्ष लावुनी ॥

रम्य रंगवल्लि इथें कोणि काढिते ॥

- तर आता भार्येलात हाक मारून विचारावे म्हणजे खरे काय आहे ते समजेल. (पडद्याकडे पाहून) प्रिये, जरा इकडे ये पाहू. (नटी येते)

नटी : पतिराज, ही मी आले, काय आज्ञा आहे ?

सूत्र० : दुसरी काही नाही, मी फार वेळ गाल बसलो होतो; त्यामुळे माझी गात्रे पाहा कशी सुकून गेली आहेत. तर घरात काही फराळाचे आहे काय ?

नटी : सर्व काही आहे, महाराज.

सूत्र० : काय कय आहे सांग पाहू.

नटी : आपला आवडता गूळभात, चक्कादही, मसाल्याचे खमंग तादूळ, निर्लेप आमटी, वडे, खीर .... ईश्र्वरकृपेने सर्व काही आहे.

सूत्र० : (आशेने) प्रिये, खरेच का इतके सारे आपल्या घरात आहे ?

नटी : (आपल्याशी) आता थोडीशी थट्टा करायला ही वेळ बरी आहे. (उघड) प्राणप्रिया, हे सारे आपल्या घरात नाही; बाजारात पक्वांन्नाच्या दुकानी मिळते.

सूत्र० : (कोपाने) हा दुष्टे ! माझ्या आशेचा तू भंग केला आहेस; तर तुझ्याही आशेचा असाच भंग होईल.

नटी :

ठुंबरी-(चाल-लगाये जोयेरा)

इतुकें कां कोपला ? ॥
क्षमा करा या दासीला ॥ प्रिया ! ॥ ध्रु० ॥
सहज विनोंजें बोलुनि गेलें ॥
राग कसा आला तुम्हांला ॥ १ ॥

सूत्र० : बरे पण, हा एवढा थाटमाट कशाचा।

नटी : आज मी काही व्रत घेतले आहे.

सूत्र० : व्रत घेतलेस ? नाव काय त्याचे ?

नटी : त्याचे नाव अभिरूपपती ! म्हणजे त्याच्या योगाने विद्वान पती मिळतो.

सूत्र० : या लोकाचा की परलोकाचा ?

नटी : परलोकाचा.

सूत्र० : (रागावून) पाहा, माझा भात खर्चून परलोकाचा पती मिळावा म्हणून ही व्रत करिते ! कोणी सांगितले गे तुला हे व्रत कारयला ?

नटी : प्राणनाथ, आपला प्रियमित्र जो चूर्णवृद्ध त्यानेच सांगितले.

सूत्र० : (कोपाविष्ट होऊन) अरे, अधमा चूर्णवृद्धा -

साकी

जैसें विधिनें कापावें नववधुकेशपाशांतें ।
तैसें नृपपालकें कापितां नीचा तव कंठातें ॥
पाहिन मी जेव्हां । होइन तुष्टात्मा तेव्हां ॥ १ ॥

नटी : (नम्रपणाने हात जोडून) पतिराज, हे काय ? –

कामदा

लाभ आपुला व्हवयास हा व्रतनियोग मीं सेवीला पहा ॥
म्हणुनि विनवितें शांतवा मना ॥
विप्र बोलवा एक भोजन ॥ १ ॥

सूत्र० : (शांत होऊन) असे काय, हे मला काय ठाऊक? बरे तर, तू आपल्या कामाला जा. मीही आपल्या घरी येण्यासारखा एक चांगला ब्राम्हण बोलावून आणतो.

नटी : आज्ञा. (जातो)

सूत्र० : (इकडे तिकडे फिरून) कसे करावे बरे? हे उज्जियनी नगर तर ब्राम्हणांनी भरले आहे, पण यांत योग्य, सत्पात्र, सुशील असाट ब्राम्हण कोठे पाहावा? (पुढे पाहून) बरे झाले, हा चारूदत्ताचा मित्र मैत्रेय इकडे येत आहे यालाच विचारून पाहावे. अरे मैत्रेया, तू आज आमच्या घरी भोजनाला येशील का?

मैत्रेय : (पडद्यातून) बाबा रे, मी सध्या कामात आहे, मला काही यायाला

होणार नाही; तू दुसरा कोणी ब्राम्हण पाहा.

सूत्र० : अरे, नाही का म्हणतोस? आजचे भोजन उत्तम - चमचमीत आहे. तुला कोणाचीही अडचण नाही; शिवाय दक्षणाही चांगली मिळेल, पाहा.

मैत्रे० : (पडद्यात त्रासून) काय रे, तुला पहिल्यानेच सांगितले ना की, मला यायला होणार नाही म्हणून ? मग येण्याविषयी तुझा मलाच इतका आग्रह का ?

सूत्र० : याने तर मला धुडकावले. असो ! दुसरी ब्राम्हण पाहू. (जातो)

मैत्रे० : (प्रवेश करून) शिवशिव ! या मैत्रेयाने दुसऱ्याची आमंत्रणे का खावी? काय अवस्था प्राप्त झाली ही ? अवस्थे, तू आमची फार चांगली परीक्षा केलीस, दैवाची गती तर काय विलक्षण पाहा ! जो मी मैत्रेय नुकताच चारूदत्ताच्या संपत्तीवर मौज मारीत होतो, ढेकरांबरोबर सुगंध देणारे असे मसालेदार मोदक खाऊन मधल्या चौकाच्या दारात स्वस्थ बसत होतो, चिताऱ्यांची बोटे जशी अनेक प्रकारजच्या रंगांनी भरलेली असतात तसे माझे हात नाना प्रकारच्या पक्वान्नांनी भरलेली असत कंटाळा आला म्हणजे बोटाचा स्पर्श मात्र करून पात्रातील पदार्थ पलीकडे सारीत होतो, रस्त्यात पोळ जसे रवंथ करीत उभे राहतात तसा मी बेफिकीर राहत होतो. तोच मी मैत्रेय, माझ्या मित्राला दरिद्रता आली म्हणून दिवसा इकडे तिकडे कोठे तरी आपला निर्वाह करून रात्री वस्तीला मात्र त्याच्या घरी येतो. असो. चारूदत्ताचा प्रिय मित्र जो चुर्णवृद्ध त्याने हा शेला जाईच्या फुलांनी सुवासिक करून त्याला देण्याकरिता माझ्यापाशी दिला आहे; तर तिकडेच जावे. (इकडे तिकडे फिरून पुढे पाहून) हा पाहा, चारूदत्त स्नानसंध्या आटोपून गृहदेवतांना बली देण्याकरिता इकडेच येत आहे.

(चारूदत्त प्रवेश करतो)

चारीदत्त : (आकाशाकडे पाहून, दुःखाचा सुस्कारा टाकून)

पद-(त्रिताल)

सार्थचि ते वदती ॥ लेकीं ॥
प्रारब्धाची गती न कळे ती ॥ ध्रु० ॥
सारसादि जे बलि भक्षुनियां ॥
क्रीडत होते सदनांगणिं या ॥
वाढे सांप्रत तृण त्या ठाया ॥
पुण्यवली हा कीटक खाती ॥ १ ॥

मैत्रे० : (जवळ जाऊन) मित्रा, तुला स्वस्ति असो, तुझी अभिवृद्धी होवो !

चारी० : मित्रा मैत्रेया, आलास ? फार चांगले झाले. ये बैस खाली.

मैत्रे० : (बसून) मित्रा, तुझा, प्रिय मित्र जो चूर्णवृद्ध त्याने हा शेला, जाईच्या फुलांनी सुवासित करून, तुला देण्याकरिता दिला आहे: तर हा घे.

चारू० : (शेला घेऊन संचित बसतो)

मैत्रे० : अरे चिंतन कसले करतोस?

चारू० : मित्रा, काय सांगू -

दिंडी

दःख भोगुनि मग सेवितां सुखातें ॥
अंधकारी दीपसे तोष देतें ॥
परी सौख्य भोगोनि दुःख येतां ॥
सतन परि तो मृत मनुज जाण ताता ॥ १ ॥

मैत्रे० : बरे मित्रा, दाराद्रय आणि मरण यांतून तुला कोणते बरे वाटते ?

चारू० :

ठुंबरी-(चाल - बैरागी मोरे राम)

मरण बरें वाटतें ॥
दारिद्र्याहुनि मित्रा तें ॥ ध्रु० ॥
दुःख एकदां त्या मरणाचें ॥

परि होतें जे दारिद्र्यांचें ॥
सततचि तें जाळितें ॥ १ ॥

मैत्रे० : हे बघ, त्या गोष्टीचा आता खेद मानू नकोस, तुझे द्रव्य काही चोरांनी चोरिले नाही की राजाने लुटले नाही; आपल्यात इष्टमित्रांना देता देता क्षीण झाले आहे; म्हणून देवांनी अमृतकला पिता पिता अवशिष्ट राहिलेल्या प्रतिपदेच्या चंदाप्रमाणे, तुझ्या वैभवाचा क्षय तुला अधिकच शोभतो.

चारू० : मित्रा -

पद-(चाल-लाल झाली कोपाने)

वैभव माझें नष्टचि झालें, खेद नसे त्याचा मजला ॥
दैवबळानें मिळतें अथवा पावतसे तें विलयाला ॥ ध्रु० ॥
परि कथितों तुज हृदयीं माझ्या दुःखाचें जें बीज सलें ॥
निर्धन ऐसा झालों जाणुनि मित्रांनीं मज सोडियलें ॥
मद जाऊनि गजगंडस्थळ तें शुष्कचि होतां बहुकालें ॥
भृंगातती त्या सोडुनि जैसे सेवितात कीं अन्याला ॥ १ ॥

मैत्रे० : अरे, ते मित्र म्हणजे गोमाशा; त्यांच्याबद्दल तुला इतके वाईच ते का वाटते ?

चारू० : (सुस्कारा टाकून) मित्रा, काय रे ही निर्धनता ! इच्यापासून काय अनर्थ घडतात पाहा -

पद-(चाल-अर्धतनी वारूळीं बुडली)

निर्धनतेनें लज्जा निपजे मनुजाच्या अंतरी,
लज्जा तत्तेजातें हरी ॥
होतां तेजोहीन तयाला कोणी नच आवरी,
लोकीं मानहानि बहुपरीं॥
जीवित निष्फळ वाटे तेणें मनिं शोकातें करी,
शोकें जाय बुद्धी ती दुरी ॥
बुद्धिरहीत नर नाश पावतो सर्वा कारण परी,

तयाची निर्धनता बा खरी ॥ चाल ॥
या निर्धनतेच्या ठायीं चिंता वसें॥
परवैरा कारण इजसम दुसरें नसे ॥
इजमुळें मित्रगण निंदापर होतसे ॥ चाल ॥
सेवाया वन बुद्धि निपजवी भार्या छळिते घरीं ॥
तापद वन्हिच हा म्हणुं तरी ॥ १ ॥

- असो, दैव आपले ! मित्रा, मी गृहदेवतांना बली दिला. आता हा मातृदेवतांचा बली तू चव्हाटयावर नेऊन ठेव.

मैत्रे० : मी ठेवायचा नाही.

चारू० : का बरे ?

मैत्रे० : का बरे म्हणजे? आराधना केली आणि काही केले, तरी देवता काही प्रसन्न होत नाहीत; मग त्यांना बली तरी का द्या?

चारू० : मित्रा, असे म्हणू नकोस. हा गृहस्थांचा नित्यविधी आहे. हा केलाच पाहिजे. याच्या योगाने देवता प्रसन्न होऊन प्रसाद करतीलच; तर जा आणि मातृदेवतांना बली देऊन ये.

मैत्रे० : मी जायचा नाही, तू दुसऱ्या कोणाला पाठीव. कारण, मी गरीब ब्राम्हण, मला नाही काळ अनुकूल. आरशातल्या प्रतिबिंबात जसे उजव्याचे डावे आणि डाव्याचे उजवे होते, तसे जे जे म्हणून मी करायला जातो ते ते सारे उलट होते. इतके असून तू सांगतोस म्हणून गेलो असतो; पण ही संध्याकाळची वेळ; रस्त्यातून वेश्या, विट, चेट, तशीच राजाच्या प्रीतीतली दुसरी मनुष्ये इकडून तिकडे हिंडत आहेत; तेव्हा न जाणो, बेडूक खायला उत्सुक झालेल्या काळसर्पापुढे जसा अकस्मात् उंदीर पडावा, तसा मी त्यांच्यापुढे पडलो पर फुकट मरेन की नाही बरे? मग तू येथे एकटा बसून काय करशील ?

चारू० : (दुःखाने) बरोबर आहे. मी निर्धन पडलो म्हणून तू असे म्हणतोस; तुझ्याकडे तरी काय दोष ? –

साकी

ब्राम्हणहत्या मद्यप्राशन चौर्यहि तैसें तिसरें ॥
गुरूभार्येशीं गमन कुसंगति ऐशीं पापें बा रें ॥
निर्धनता वाटे । सहावें पातक हें मोठें ॥ १ ॥

- (सुस्कारा टाकून) मित्रा दारिद्र्या !-

दिंडी

सौख्य मानुनि बहु वसमि मम शरीरीं ॥
कींव मित्रा परि येत तुझी भारी ॥
पुढें कालानें मरण मला येतां
कुठें जाशिल तूं हीच मनीं चिंता ॥ १ ॥

मैत्रे० : (वाईट वाटून) तुला इतके वाईट वाटत असेल तर जातो बापडा, पण एकटा नाही जायचाय रदनिकेच्या हातात दिवा देऊन तिला बरोबर घेईन आणि मग जाईन.

चारू० : बरे तर. ती कोठे आत असेल तिला घेऊन जा; तोपर्यंत माझा जप उरला आहे तो मी संपवितो. (जातो)

मैत्रे० : आता रदनिका कोठे सापडेल बरे ? (पडद्याकडे कान देऊन) अं; असेल काही रस्त्यातला दंगा. आपण आपल्या कामाला जावे. (जातो)

(पुढे वसंतसेना व तिच्या पाठीस लागलेले
विट, चेट व शकार असे येतात)

विट : वसंतसेने. उभी राहा -

दिंडी

नृत्ययोग्यचि मृदु चरण असुनि त्यांसी ॥
धांवण्याचे कष्ट कां व्यर्थ देसी ॥
हरिणी जैसी, लागतां व्याधा मागें ॥
अम्हां पाहुनि तूं पळसि तेवि कां गे ॥ १ ॥

चेट : अग ए, वसंतसेने, उभी राहा -

लावणी

नग पळून जाऊं तूं नारी ॥
जरा थांब फीर माघारी ॥ ध्रु ० ॥
त्यो मोर, तूं मोरीन ॥
कां जातीस त्येला टाकून ॥ १ ॥
मागं लागून माजा धनी ॥
आला धांवत कुत्र्यावानी ॥ २ ॥

शकार : अगे वसंतसेने, उभी राहा. अगे, अशी धावू नकोस - अशी पळू नकोस. अगे, माझ्यावर जर सुप्रसन्न झालीस तर मरायची नाहीस. हे बघ, मांसाचे तुकडे जसे निखाऱ्यावर पडले म्हणजे जळतात तसे हे हृदय कामसंतापाने जळत आहे. तर तू माझ्यावर सुप्रसन्न हो ग. अगे, हे बघ, तुला पाहून माझा अनंग, माझा काम, माझा स्मर, माझं मन्मथ, हे सारे एकदम वाढले की ग ! रात्री सुस्कारे सोडीत शय्येवर पडतो, पण स्वप्नातसुद्धा बघ झोप येत नाही. म्हणून रावणाला जशी कुंती वश झाली . तशी तू माझ्यावर सुप्रसन्न हो गे. वसंतसेने, तू कशी सुरेखमदनाची पेटी आहेस, चोर आहेस, मासे खाणारीण आहेस; शृंगाररसाची पेटी आहेस, सुंदर नाचनारीण आहेस, सुवासना आहेस; आणि तुझे नाक कसे चपटे आहे ! तर तू माझ्यावर सुप्रसन्न हो की ग! मित्रा विटा, मी हिला इतकी चांगली चांगली म्हणून नावाजली तरी ही माझ्यावर सुप्रसन्न का होत नाही ?

विट : वसंतसेने, तू मुकाट्याने उभी राहा. माझ्यापुढे किती बरे पळशील ?

शकार : मित्रा विटा, हिच्या भूषणांचा झणझण, खणखण असा गोड आवाज ऐकू येतो नाही बरे? वसंतसेने, रामाला भिऊन जशी द्रौपदी पळाली तशी तू मला भिऊन पळून जातोस काय? बरे आहे -

श्लोक

विश्र्वावसूची भगिनी सुभद्रा ॥

नेली जशी मारूतिनें समुद्रा ॥
तशी तुला मी धरतो पहा गे ॥
जातीस कोठें फिर शीघ्र मागें ॥ १ ॥

चेट : अग ए वसंतसेने. ह्ये आमचं महाराज, राजाच्या लई मर्जीतलं हायती. असे येड्या बायकुवानी का करतीस ? येना राजी झालीस तर तुज ग काय ग्येलं ? आयतं रगड्डन मांस खायला मिळेल, दागिनं बी गावत्याल, अन् ह्ये बघ -

लावणी

तरनि जान तूं बिजलीवानी,
पोपट आमचं धनी,
होऊन बस ग मैना रानी ॥ १ ॥
लइ गुलहौसी गडि मर्दानी ॥
तुजीबि भरजानी,
आली रंगाला, अग नागिनी ॥ २ ॥
नग भरगच्चा झुपका नथनी,
घालुन मुरका हानी,
मार पदर मग खूप साजनी ॥ ३ ॥

शका० : अगे वसंतसेने, रानात जसे कुत्रे कोल्हीच्या पाठीस लागतात, तसे आम्ही तुझ्या पाठीस लागलो असता तू माझे हृदय चोरून पळून जातोस काय?

वसंतसेना : अगे पल्लविके ॐ अगे परभृतिके ॐ

शका० ः ह्यभय पावूनह् अरे मित्रा विटा़ कोणी माणसे आली रे माणसे आली.

विट ः थांब़ मी ऐकतो.

वसंत० ः माधविके़ अगे माधविके ॐ

विट ः हा मूर्खा़ अरे़ ती आपल्या दासींना हाक मारीत आहे.

शका० ः काय़ ती बायकांस हाक मारीत आहे का?

विट : तर काय !

शका॰ : अं: ! एक सोडून शंभर बायकास का हाक मारीना ! मी या मोठ्या सोट्याने त्या सर्वांस ठार मारीन.

वसंत॰ : (जवळ कोणी नाही असे पाहून) अगबाई! कोणीच जवळ नाही ! या दासी चुकल्या वाटते. तर आता येथे मीच आपले रक्षण करावे, असे झाले.

विट : शोध, शोध, आपल्या दासींना आणखी शोध.

शका॰ : वसंतसेने, तू पल्लविकेस हाक मार, परभृतास हाका मार. पाहीजे तर साऱ्या वसंतमासाला हाक मार ! पण मी तुझ्या पाठीस लागलो असता तुला कोण सोडवितो पाहू -

श्लोक

तो भीम कीं तो जमदग्निपुत्र ॥
कीं येउं कुंतीसुत पंचवक्त्र ॥
तुझा पहा मी बुचडा धरीतों ॥
दुःशासनाची करणी करीतों ॥ १ ॥

- वसंतसेने, अशी जर धडपडली तर या तीक्ष्ण तरवारीने तुझी मानच कापीन बघ ! (हसून) अगे, अशी भिऊ नकोस; अशी घाबरू नकोस; मुकाट्याने वश हो. अगे, काळासा आमंत्रण करून कशी वाचशील बरे ?

वसंत॰ : आर्या विटा, मी अबला स्त्री आहे.

विट : म्हणुनच जिवंत राहिलीस.

शका॰ : आणि म्हणुनच मेली नाहीस !

वसंत॰ : याचे दयेचे भाषण ऐकूनदेखील मला भयच वाटते. (उघड) आर्यश्रेष्ठ, या तुमच्या करणीवरून मला असे दिसते की माझे हे अलंकार घ्यावे असे तुमच्या मनात आहे.

विट : छे छे, असे मनातदेखील आणू नकोस. अगे, बागेला शोभा देणारी जी लता तिची फुले का कोणी तोडितो ? तुझे अलंकार

आम्हांला काय करायचे?

वसंत० : तर मग हे काय असे करिता? मनात तरी काय आहे तुमच्या ?

शका० : अग मी सांगतो. मी वरपुरूष. मनुष्यवासुदेव, थोर म्हणून माझ्या मनात जो हेतू आहे तोच पूर्ण करावा, हेच आमचे म्हणने आहे आणि दुसरे गे काय?

वसंत० : (रागावून) शिवशिव, काय बोलतोस हे? हो एकीकडे. हे बोलणे तुला शोभत नाही.

शका० : मित्रा विटा, ही कलावंतिणीची पोरटी मनातून या वरपुरूषावर सुप्रसन्न होऊन म्हणते, 'एकीकडे चल,' आणि म्हणते, 'तू थकला आहेस, भागला आहेस.' खरेच ग वसंतसेने, तुझ्या पाठीस लागलागून मी अगदी दमून थकून गेलो आहे, हे तू खरे ओळखलेस.

विट : (मनात) वाहवा! ती काय बोलली आणि हा मूर्ख काय समजला ! (उघड) वसंतसेने, तू हे वेश्यापणाला अगदी विरूद्ध बोललीस-

साकी

तनुविक्रय तूं करिसि धनास्तव योग्य न हें मग तुजला ॥
तरूण संधन जन येत असावे नित्याचि सदनाला ॥
मनिं हें दृढ वाहीं ॥ प्रिय अप्रिय जन सम पाहीं ॥ १ ॥

- आणखी पाहा -

पद-(चाल-कैसा बनायावे)

शूद्र विप्रवर मूर्ख चतुर नर स्नान कराया जाती ॥
एका वापीमधें म्हणुनि कां दोषास्पद ती होती ॥
तैसी सुंदर तूं गणिका ॥ भोग्या अससि सर्व लोकां ॥ १ ॥
विप्र क्षत्रिय वैश्यहि एका नौकेमाजीं बसती ॥
मयूर वायस एक लतेवारि बैसुनि विश्राम घेती ॥
तैसी सुंदर तू गणिका ॥ सेव्या अससि सर्व लोकां ॥ २ ॥

वसंत० : अरे, गुण हाच प्रीतीला कारण आहे, बलात्काराने प्रीती होत

नाही, समजलास?

शका० : अरे मित्रा विटा, कामदेवाच्या उत्सवासाठी बागेत यात्रा जमली होती.त्या दिवसापासून ही गर्भदासी, त्या भिकारड्या चारूदत्तावर अनुरक्त झाली आहे आणि माझ्यावर सुप्रसन्न होत नाही. पण सांभाळ बरे ! त्या चारूदत्ताचे घर जवळत डाव्या हाताला आहे; तर ती तुझ्या हातून जाणार नाही असे कर आणि माझ्या हातून सुद्धा जाणार नाही असेही कर.

विट० : (मनात) वाहवा, जी गोष्ट मनात ठेवायची तीच हा मुर्ख उघड करून बोलतो. काय म्हणावे याला! असो. वसंतसेना चारूदत्तावर अनुरक्त झाली असे हा म्हणतो, योग्यच झाले. रत्नपाशी रत्न गेले. (उघड) काय रे काणेलीपुत्रा. काय म्हणतोस? जवळच डाव्या हाताला चारूदत्ताचे घर आहे?

शका० : अरे हो - हो ! हा वरपुरूष कधी खोटे बोलला आहे का ? अरे, हे बघ, जवळच डाव्या हाताला त्याचे घर आहे.

वसंत० : (मनात) फार चांगले झाले, डाव्या हाताला त्यांचे घर आहे, असे हा म्हणतो हे जर खरे असेल, तर हा दुष्ट अपकार करीत असता, याने हे घर दाखवून माझ्यावर उपकारच केला असे मी समजेन, कारण, याने माझी आणि माझ्या प्रियाची गाठ घातली.

शका० : अरे विटा, उडदाच्या ढिगात जशी काजळाची गोळी दिसत नाही तशी ही वसंतसेना, दिसता दिसता एकदम दिसेनाशी झाली. किती रे काळोख हा!

विट : खरेच -

पद-(चाल-शैवाले युक्त जैसे)

नभ वर्षे तिमिरधारा भूवरिसें दिसतें ॥
उघड हे नेत्र माझे परि मिटले वाटतें ॥
दृष्टीची शक्ति सारी बघ येथे लोपतें ॥
जैसी ती कुजनसेवा निष्फलता पावतें ॥

शका० : विटा, आता मी वसंतसेनेला शोधून काढतो.

विट : अरे, पण तिची काही खूण आहे का?

शका० : खूण ? ती कसली बरे?

विट : तिच्या अंगावरील भूषणांचा शब्द किंवा फुलांचा सुगंध.

शका० : नाकास फुलांचा वास ऐकू येतो. पण अंधकाराने हे माझे कान भरले आहेत म्हणून भूषणांचा शब्द काही स्पष्ट दिसत नाही ॥

विट : अगे वसंतसेने,

साकी

मेघच्छादित चपलेसम तूं नच दिससी कवणाला ॥
पुष्पगंध तव नूपुररवही सुचविल परि तो तुजला ॥
ऐके चतुरवरे । माझें वच हे उमज खरें ॥

शका० : अरे, असे रागाने बोललास तर ती भिऊन जाईल रे.

वसंत० : हो, खरेच. (नूपुर वगैरे काढून हातात घेते व फुले एकीकडे फेकून देते) हे काय ! भिंत चाचपता चाचपता हे परूसदार माझ्या हाताला लागले वाटते? हो दारच; हे बंद आहे. पण -

(हातात दिवा घेऊन रदिनिका प्रवेश करते)

वसंत० : अगबाई ! माझ्या नशिबाने दार तर उघडले, पण या दिव्याला काय करावे? (पदराने दिवा मालवून आत जाते)

मैत्रे० : (प्रवेश करून) अरे, दिवा कशाने गेला ? रदनिके घालविलास दिवा ?

रदनिका : मी काय करू? वारा आला आणि दिवा गेला.

मैत्रे० : बरं, तू बाहेर उभी राहा, मी चौकातून दिवा घेऊन येतो.

(जातो)

शका०: विटा, आता मी वसंतसेनेला शोधून काढितो.

विट : हं, काढ.

शका०: (इकडे तिकडे चाचपून) विटा, धरली रे धरली.

विटा : हा मूर्खा, धरलीस काय? मी तो - विट!

शका० : तू विट का? तर हो एकीकडे. (पुनः शोधून) धरली रे धरली. आता मात्र खास धरली.

चेट : महाराज, ती नव्हे. चेट है ह्यो.

शका० : तू चेट का ! हे काय रे, इकडे विट, तिकडे जावे तिकडे चेट, इकडे विट, तिकडे चेट हे आहे तरी काय? तुम्ही दोघेही एकीकडे व्हा कसे; मी आता तिलाच शोधून काढितो. (चाचपून रदनिकेची वेणी धरून मित्रा) विटा, आता मात्र खास धरली!

श्लोक

होती काळोखांत दडाली॥
मालागंधें खूण दाविली ॥
केशीं धरिली या पठ्ठयानें ॥
रक्मिणी जैशी दशकंठ्यानें ॥ १ ॥

विट : खरोखरीच सापडली काय रे ? पळून जात होती नाही । अगे वसंतसेने -

साकी

यौवनदर्पे भाळलीस त्या सार्थवाहपुत्राला ॥
परि मम मित्रे कशी धरीली हरण कराया तुजला ॥ १ ॥

शका० : (मध्येच)

आतां कोठें पळशिल पोरी ॥
धरिली वेणी बुचडा दोरी ॥
ओरड, मार हांका देवातें ॥
शंभू शंकर ईश शिवातें ॥१ ॥

रद्द० : (भय पावून) तुम्ही थोर मनुष्य, असे काय करिता हे ?

विट० : मित्रा, अरे, हा शब्द निराळा दिसतो. वसंतसेनेचा नव्हे.

शका० : अरे, तुला समजत नाही. दहीभात खाऊन सोकलेल्या मांजरीचा जसा स्वर बददला तसा हिने स्वर बदलला आहे.

विट : काय? स्वर बदलला म्हणतोस ? मोठे आश्र्चर्य आहे ! अथवा आश्र्चर्य कसले ? एवढे गायला शिकली, एवढी नाचायला शिकली. लोकांना फसविण्याच्या कामी इतकी कुशल, तिने स्वर बदलला यात काय नवल !

(मैत्रेय हातात दिवा घेऊन प्रवेश करतो)

मैत्रे० : ओ हो हो ! प्रदोषकालच्या मंद वायूने हा दिवा पाहा कसा कापतो आहे ! वधस्तंभापाशी नेलेल्या काळीज असेच कापत असते. (पुढे होऊन रदनिकेची स्थिती पाहून) रदनिके!

शका० : (भय वाटून) विटा, कोणी माणूस रे माणूस!

मैत्रे० : रदनिके, चारूदत्त दरिद्री झाला म्हणून त्याचा धाक न बाळगता परका पुरूष घरात आणतेस, हे चांगले नव्हे.

रद० : अहो मैत्रेय, माझी दुर्दशा तरी पाहा. बघा, याने मला कसे धरिले आहे !

मैत्रे० : (क्रोधाने काठी उगारून) काय करितोस रे ? हो एकीकडे. कुत्रादेखील परक्याला आपल्या धन्याच्या घरात येऊ देत नाही; मग मी तर मनुष्य - त्यात ब्राह्मण - मग मी गप्प बसेन काय? आम्हां- सारख्या दुर्दैव्यांच्या नशिबाप्रमाणे किंवा तुम्हांसारख्या दुर्जनांच्या हृदयाप्रमाणे हे वाकडे लाकूड आहे. याने तुझे डोकेच फोडून टाकितो !

विट : हे महाब्राह्मणा, क्षमा कर.

मैत्रे० : (विटास पाहून) ह्याचा अपराध दिसत नाही. (शकारास उद्देशून) हाच अपरीधी आहे. अरे राजशालका, संस्थानका, दुर्जना, जरी श्रेष्ठ चारूदत्त द्रव्यहीन झाला असला तरी त्याचे गुण काय सर्व उज्जयिनी नगरीला माहीत नाहीत? तेव्हा त्याला तुच्छ मानून व त्याच्या घरात शिरून, त्याच्या परिजनाशी अशी दांडगाई करितोस? काय म्हणावे तुला?

विट : महाब्राह्मणा, क्षमा कर म्हटले ना ! दुसऱ्या एका स्त्रीच्या भ्रांतीने आम्हाकडून ही चूक झाली. केवळ दांडगेपण किंवा चारूदत्ताचा उपमर्द करावा म्हणून झाली असे नाही. हे पाहा, भटजीमहाराज,

जिचा आमच्याकडे डोळा, तिलाच आम्ही शोधितो भलतीच्याच
वाटेला आम्ही कसे जाऊ बरे ?

मैत्रे० : मग ही तशी आहे का ?

विट : छेः छेः, नुकती दुसरी एक स्त्री येथून गेली; तिच्या भ्रांतीने आम्हांकडून ही चूक झाली. तर सर्व प्रकारे आम्ही तुम्हांला शरण आहो। ही गोष्ट चारूदत्ताला कळविणार नाही असे वचन द्या. (त्याचे पाय धरतो)

मैत्रे० : बरे, हे घे वचन; नाही सांगायचा.

विट : (उठून) भटजीमहाराज, खऱ्या गुणांपुढे आमच्या गर्वाचे काय चालणार आहे ?

शका० : (ईर्ष्येने) काय रे विटा, कशाकरिता या म्हातारड्या भटुरग्याच्या

मोठ्या विनयाने पाया पडलास ?

विट : भ्यालो म्हणून.

शका० : कोणाला भ्यालास ?

विटा : त्या श्रेष्ठ चारूदत्ताच्या गुणाला.

शका० : अं: ! आता कशाचे रे त्याचे गुण ! त्याच्या घरात एक घासभर अन्नसुद्धा कोणाला मिळत नाही, मग गुण ते कोणते?

विट : अरे असे म्हणू नकोस. उन्हाळ्यात पुष्कळ लोकांची तृषा भागवून जसा एखादा तलाव शुष्क होतो, त्याचप्रमाणे त्या श्रेष्ठ चारूदत्ताची स्थिती आहे.

शका० : तू एवढी जो त्याची प्रतिष्ठा सांगतोस, असा कोण रे हा रांडलेक? कोणत्या रे बटकीच्या पोटाचा?

विट : मूर्खा, तो नावाचा श्रेष्ठ चारूदत्त आहे. त्याची बरोबरी कोण करणार? –

पद-(चाल-अष्टमूर्ति परमेश)

दीन जनांचा कल्पतरूचि जो साह्य सज्जनांचा ॥
विद्याविनयें सदा नम्र किति कोश सद्गगुणांचा ॥ **ध्रु०** ॥
सदाचरणरत जननिकषचि आदर्श शिक्षितांचा ॥
मर्यादेचा सागर आदर राखी सकलांचा ॥
सुहृज्जना संतोषदायि बहु निधि औदार्याचा ॥
ऐसा सद्गगुणमणिमंडित जो धन्य जन्म त्याचा ॥ १ ॥

- एवढ्याकरिता आपण येथून जावे हे फार चांगले.

शका० : वसंतसेनेला घेतल्याशिवायच?

विट : अरे, ती तुला केव्हाच सोडून गेली.

शका० : ती कशी गेली रे?

विट : कशी गेली सांगू? – जशी आंधळ्याला दृष्टी सोडून जाते अथवा मूर्खाला बुद्धी सोडून जातो, तशी ती तुला सोडून गेली, समजलास ? म्हणून आपणही आता जाऊ, चल.

शका० : कसेही असो, वसंतसेनेला घेतल्याशिवाय मी इथून हालायचा नाही.

विट : अरे मूर्खा, पण तुला हे कसे नाही कळत, की -

कामदा

स्तंभबंधनें होत वश करी ॥

वाजि होय तो रज्जु मुखिं जरी ॥
लुब्ध कामिनी व्हावया नरा ॥
हेतु हृदयिंचा प्रेम गुण खरा ॥ १ ॥

- म्हणून मुकाट्याने जावे हे बरे !

शका० : तुला जायचे असेल तर तू जा. मी तिला घेतल्याशिवाय येथून हालायचा नाही.

विट : बरे तर; हा पाहा मी चाललो. (विट जातो)

शका० : अरे, माझा मित्र विट खरेच गेला ! (मैत्रेयाला पाहून) अहो काकपदशीर्षमस्तदुष्टबटुक हो, बसा - बसा, खाली बसा.

मैत्रे० : आम्हाला बसविलेच आहे !

शका० : कोणी ?

मैत्रे०: आमच्या दुर्देवाने.

शका० : बरे तर उठा, उठा आता.

मैत्रे० : उठू?

शका० : केव्हा?

मैत्रे० : आमच्या बोकांडीचे दुर्देव उठून जाईल तेव्हा.

शका० : बरे तर रडा, रडा आता.

मैत्रे० : रडविलेच आहे आम्हांला.

शका० : कोणी?

मैत्रे० : दारिद्रयाने.

शका० : बरे तर हसा, हसा, आता.

मैत्रे० : हसू?

शका० : केव्हा?

मैत्रे० : आमच्या चारूदत्ताला पुनः संपत्ती येईल तेव्हा.

शका०: अरे दुष्ट भटुरग्या, त्या भिकारड्या चारूदत्ताला माझा एक निरोप सांगशील का ? त्याला म्हणावे, जिच्यापाशी पुष्कळ संपत्ती आहे, अशी जी कलावंतिणीची पोरगी वसंतसेना, ती कामदेवाच्या उत्सवापासून तुझ्यावर अनुरक्त झाली आहे. आम्ही बलात्काराने तिला वश करीत असता ती तुझ्या घरात शिरली आहे. ती जर मुकाट्याना माझ्या स्वधीन करशील. तर चावडीवर गेल्याशिवाय माझा खटला तूच संपविलास असे होऊन, मी तुझ्यावर कृपा करीन; आणि तसे जर न करशील तर, मरेपर्यंत तुझे आणि माझे

वैर राहील, असे सांग आणि तूही खूप समज, मी राजशालक संस्थानक आहे. माझ्यापुढे हळू बोलत जा आणि मला ऐकू येईल असे हळू बोलत जा, आणि मी आपल्या रंगमहालाच्या गच्चीवर बसलो असता मला ऐकू येईल असे हळू बोलत जा. असे जर न करशील तर कवाडाच्या संधीत सापडलेल्या सुपारीप्रमाणे तुझे डोकेच फोडीन !

मैत्रे० : सांगेन बरे तुमचे निरोप.

शका० : (चेटास) माझा मित्र विट खराच गेला काय रे ?

चेट : न्हइ, बसलाया जनु!

शका० : तर चल, आपणही जाऊ.

चेट : मंग ही आपली तरवार सरकारांनीच घ्यावी.

शका० : नको नको, तुझ्यापाशीच असू दे.

चेट० : तसं न्हवं, आपल्यावानी शिरिमंताची तरवार मला गरीबाला कशापाई व्होवी? जकडल्या तक़्ड असलं म्हंजी बरं!

शका० : (उलटी घेऊन) काय रे चेटा, आता मी कसा ऐटीत शोभतो नाही?

चेट : त्ये काय इचारावं महाराज ! –

लावणीट

कंगनिदार भर्जरी पिळाची पगडि शिरावर ॥
ऐटबाज पोषाक हातामंदि नंगी समशेर ॥
शिपाइबानिचा डौल मजेचा झोक नोकदार ॥
बगुन कामिनी तुमा नगरच्या पडतिक बेमार ॥ १ ॥

(शकार आणि चेट जातात)

मैत्रे० : गेली एकदामची पीडा. रदनिके, आता याने जी तुझ्याशी दांडगाई केली ती चारूदत्ताला कळवायची नाही बरं. नाहीतर तो आहे बिचारा आधीच दुःखाने पीडलेला, त्याला हे ऐकून दुप्पट खेद मात्र होईल !

रद० : मी नावाची रदनिका आहे; माझ्या तोंडातून एक अक्षरही निघायचे नाही. तुम्ही मात्र संभाळा.

मैत्रे० : बरे तर. (जातात)

चारू० : (वसंतसेनेस रदनिका समजून) रदनिके, हा रोहसेन इकडे उघड्यावर

निजला आहे. तो संध्याकाळच्या थंड वाऱ्याने अगदी काकडून गेला आहे. तर ह्याला तेवढा माजघरात नेऊन निजीव आणि हा शेला त्यांच्या अंगावर घाल. (शेला तिच्या अंगावर फेकतो)

वसंत॰ : (शेला घेऊन) हा मला आपली दासी समजला वाटते? असो. (शेल्याचा वास घेऊन) अगबाई -

पद-(चाल-आले वनमाळी रात्री)

दासी ऐसें मानुनियां कार्य मला सांगतसे ॥
सुदिन काय उगवला आज मनीं वाटतसे ॥ ध्रु॰ ॥
मधुर जातिसुमनांचा वास यास येत असे ॥
य़ौवनभर म्हणुनि याचा खास अजुनि पूर्ण असे ॥ १ ॥

(शेला पांघरते)

चारू॰ : रदनिके, रोहसेनाला माजघरात घेऊन जा असे मी तुला सांगितले, ते ऐकले नाहीस वाटते?

वसंत॰ : (मनात) आत जावे इतके कोठे आहे माझे भाग्य?

चारू॰ :´रदनिके, मी बोलतो त्याचे उत्तरसुद्धा देत नाहीस ना? शिवशिव! माझाच काळ फिरला, तुझ्याकडे काय दोष!

साकी

होतां भाग्य क्षीण नराचें, मित्रहि अमित्र होती ॥
चिरानुरतही जे जन, त्यातें जाणुनि अवमानीती ॥
देती तद्वचना । प्रतिवच नच ते कष्ट मना ॥ १ ॥

(मैत्रेय व रदनिका येतात)

मैत्रे॰ : मित्रा, ही तुझी रदनिका संभाळ कशी.

चीरु॰ : काय, ही रदनिका? तर मग ती कोण ? कोणी परस्त्री होती वाटते ? शिवशिव ! मी न समजता पांघरलेले वस्त्र तिच्या अंगावर टाकिले, त्यामुळे ती दूषित झाली असेल !

वसन्त॰ : दूषित नाही पण भूषित मात्र झाली !

मैत्रे॰ : मित्रा, परस्त्रीची शंकाच नको येथे ! अरे, कामदेवाच्या उत्सवापासून तुझ्यावर अनुरक्त झालेली वसंतसेना ही !

चारू॰ : काय, वसंतसेना ही ? अरे अरे ! वसंतसेने, सेवकजनाला जे

काम सांगायचे. ते न समजून मी तुला सांगितले, हा माझ्याकडून मोठा अपराध झाला. तेवढ्याकरिता मी आपले मस्तक नम्र करून

तुला प्रार्थना करतो की, मला क्षमा कर.

वसंत० : छे-छे ! आपल्या आरज्ञेवाचून मी येथे आले, म्हणून मीच अपराधी आहे, तेव्हा मीच आपली क्षमा मागते.

(एकमेकांच्या पाया पड्‌ लागतात)

मैत्रे० : अरे हे काय ? तुम्ही दोघेही सुखासुखी नम्र होऊन, साळीच्या लोंबराप्रमाणे एकमेकांकडे डोकी लववित‍ा.हे आहे तरी काय? मीसुद्धा आता उंटाच्या ढोपराप्रमाणे आपले डोके लववून अशी प्रार्थना करितो की -

चारू० : पुरे पुरे. (सर्व बसतात)

पद्य-(चाल-निजरूप इला मी दावूं का०

गतवैभव झालों ऐसा ॥ मी ॥ ध्रु० ॥
अशा समयिं ही भेटलि मजला ॥
कुसुमचाप मनिं जागृत झाला ॥
परि तो माझ्या मनिंच निमला ॥
क्षुद्र नराचा कोप जसा ॥ १ ॥

मैत्रे० : मित्रा, राजशालकाचा तुला काही निरोप आहे.

चारू० : तो कोणतात ?

मैत्रे० : तो म्हणाला, धनकनकसंपन्न अशी जी कलावंतिणीची पोरगी वसंतसेना, ती कामदेवाच्या उत्सवापासून तुझ्यावर अनुरक्त झाली आहे. आम्ही बलात्काराने तिला वश करीत असता ती तुझ्या घरात शिरली.

वसंत० : "बलात्काराने तिला वश करीत असता" असे जर तो खरेच म्हणत असेल, तर मला हे एक भूषणच आहे.

मैत्रे० : तिला जर मुकाट्याने माझ्या स्वाधीन करशील तर, सरकारात गेल्याशिवाय माझा खटला तूच संपविलास असे होऊन मी तुझ्यावर

कृपा करीन, आणि तसे जर न करशील तर मरेपर्यंत तुझे आणि माझे वैर राहील.

चारू० : उं: ! तो कोय मूर्ख आहे -

ठुंबरी

लाजवित ही सुरयुवतींसी ॥
तुलना नाहीं गणरूपाशी ॥ ध्रु० ॥
निर्धन मी हे समजुनि गेहीं ॥
जा म्हणतां ही गेली नाहीं ॥
बहु पुरूषांचा परिचय तरिही ॥
वदली नाहीं शब्द कसा मशिं ॥ १ ॥

वसंत० : (मनात) कितीतरी याची सभ्य रीती ही ! आणि भाषण तरी किती मधुर ! असो. अशाबरोबर आज येथे राहणे चांगले नाही. (उघड) महाराज, आपली मजवर पूर्ण कृपा असेल तर माझी एक विनंती आपण मान्य करावी. हे माझे दागिने सांभाळावे; कारण यांच्यापायी त्या दुष्टांनी माझी पाठ पुरविली आहे. म्हणून म्हणते हे आपण सांभाळावे.

चारू० : प्रस्तुत तुझे अलंकार ठेवून घेण्यासारखे माझे घर नाही.

वसंत० : हे आपण काही तरी बोलता. कोणी घर पाहून काही ठेव ठेवीत नाही - मनुष्य पाहून ठेवते.

चारू० : बरे, तुझा आग्रहच असेल तर ठेव. मैत्रेया, तेवढे अलंकार घे पाहू.

वसंत० : (अलंकार देऊन) आता मात्र माझ्यावर आपली पूर्ण कृपा झाली.

मैत्रे० : (दागिने घेऊन) वसंतसेने, तुझे कल्याण असो!

चारू० : अरे, तिने तुला काही धर्म नाही केला, ठेव ठेवली आहे.

मैत्रे० : तर मग चोर का नेईनात -

चारू० : आणि थोड्याच दिवसांनी -

मैत्रे० : ही ठेव -

चारू० : ती परत घेऊन जाईल.

मैत्रे० : हं !

चारू० : मैत्रेया, हे दागिने दिवसा वर्धमानकाने सांभाळावे आणि रात्री तू सांभाळावे, समजलास? लोकांचे आहेत, ठेव आहे, नीट सांभाळ.

वसंत० : आपली आज्ञा होईल तर मी मैत्रेयाला घेऊन घरी जाईन म्हणते.

चारू० : बरं आहे. मैत्रेया, जा - हिला पोचवून ये.

मैत्रे० : नाही - नाही; मी नाही जाणार, आपणच जावे. या कलहंसगामिनीच्या मागे आपण गेलात म्हणजे राजहंसाप्रमाणे शोभाल. मी आपला गरीब ब्राम्हण. मी जर इच्यामागून गेलो तर चव्हाट्यावर टाकलेल्या भाकरीच्या तुकड्याला जशी कुत्री लागटतात. तसे गावचे टवाळ लोक मला फाडून खातील ! म्हणून म्हणतो की आपणच जावे.

चारू० : बरे तर, मी जातो. राजमार्गात मनुष्याची स्पष्ट ओळख पटण्यासारखी एक मशाल लावायला सांग. (आत जातो)

मैत्रे० : वर्धमानका, दिवटी पेचव पाहू !

वर्ध० : महाराज, घरात एक तेलाचा थेंबही नाही आणि दिवटी कसली पेटवू?

मैत्रे० : (आपल्याशी) गणिका जशा स्नेहशून्य होऊन निर्धन पुरूषाचा अपमान करितात तशी आमची दिवटीसुद्धा स्नेहशून्य झाली!

* **वसंतसेना :**

पद-(चाल-आज रहो मेरे प्यारे)
काय कळा ही सदना आली ॥ ध्रु० ॥
सपरिवार ती लक्ष्मी जातां ॥
कुदशी भेसुरि आंत रिघाली ॥ १ ॥
मित्र परिजनीं पूर्ण असावें ॥
उदास दिसतें तें या कालीं ॥२ ॥
जैसे तरूची पालवी गळतां ॥
उरे शुष्कता ती स्थिती झाली ॥ ३ ॥

चारू० : (येऊन) अरे, दिवटी नको म्हणून सांग; कारण हा पाहा -

पद-(राग कनडा : त्रिताल)
रजनिनाथ हा नभीं उगवला ॥
राजपथीं जणुं दीपचि गमला ॥ ध्रु० ॥

नवयुवतीच्या निटिलासम किति ॥
विमल दिसे हा ग्रहण भोंवतीं ॥
शुभ्रकिरण घन तिमिरी पडती ॥
पंकी जेविं पयाच्या धारा ॥ १ ॥

(सर्व जातात)

अंक पहिला समाप्त

---

* या ठिकाणी वसंतसेनेने हे पद्य म्हणावे. हे तिचे स्वगत आहे . चारूदत्त पोषाख करण्यासाठी आत जातो. तोपर्यंतचा अवकाश भरून यावा म्हणून हे नवीन पद्य करून घातले आहे.

❖

अंक दुसरा

प्रवेश पहिला

(द्युतकार संवाहक घाबऱ्या घाबऱ्या येतो)

संवाहक : आता काय करावे? हे दुष्ट द्यूतकार माझे प्राण घेतात की काय कोण जाणे ! आता लपावे तरी कोठे? महाहाज, आपल्या घरात तरी जागा द्या. (ऐकलेसे करून) काय म्हणता? मी चोर आहे? नाही - नाही, गरीब मनुष्य आहे. नाही ऐकत ! आता कोठे

जावे? (पडद्याकडे पाहून) अरेरे ! हा दुष्ट द्यूतकार आला ! आता काय करावे? छे! आता येथे थांबून उपयोग नाही.

(धडपडत जातो)

<u>प्रवेश दुसरा</u>

(चेटी प्रवेश करिते)

चेटी : आईसाहेबांनी मला काही निरोप सांगायला पाठविले आहे, पण ताईसाहेब रोजच्या जागेवर दिसत नाहीत. मग काय आज उठायला उशीर झाला की काय कोण जाणे. (पुढे पाहून) ह्या आल्याच वाटते. तर आपण आता बाजूला व्हावे.

(वसंतसेना आपल्याशी काही विचार करीत येत व तिची मदनिका मागून येते)

वसंत० :

पद-(चाल-उभि जवळ खरी ती)

त्या मदनमनोरमरूपीं, मन माझें गुतुनि गेलें ॥
कधिं वाहिन काया त्यासी, प्रेमें ही ऐसें झालें ॥
दिवस तो पूर्ण सौख्याचा, येइल मज कवण्या काळें ! ॥ चाल ॥
गुणरूपचिंतनी पाहीं ॥ झोंपे मज नाहीं ॥
शयनिं मी निजलें ॥ किति तरंग ह्रदयी उठले ॥ १ ॥

बरे मदनिके, मग पुढे काय झाले ?

मद० : हे काय बाई! पूर्वी काहीच भाषण झाले नसून 'पुढे काय झाले' म्हणून विचारता हे काय ?

वसंत० : अं, मी काय म्हटले गे ?

मद० : 'पुढे काय झाले' म्हणून.

वसंत० : अस्से काय? (चेटी जवळ येते)

चेटी : ताईसाहेब, आईसाहेबांनी सांगितले आहे की, लवकर अंग धुऊन तेवढी देवांची पूजा करा.

वसंत० : अगे, आईला सांग की, मी इतक्यात अंग धूत नाही; ब्राह्मणाकडूनच पूजा करीव म्हणावे.

चेटी : आज्ञा, ताईसाहेब. (निघून जाते)

मद० : ताईसाहेब, मी अगदी स्नेहभावाने विचारते हो, कुढ्या भावाने काही नाही. खरंच सांगा, तुम्ही मघाशी जे बोलला त्याचा अर्थ काय?

वसंत० : तुला कसे वाटते ?

मद० : मला वाटते की, तुमचे कालपासून जाग्यावर नाही; कोणी उत्तम पुरूष मनात आणून त्याचे चिंतन करीत आहा असे दिसते.

वसंत : (हसून) तरी म्हटले तू मदनिका ! दुसऱ्याचे मनोगत जाणण्यात मोठी कुशल खरी.

मद० : ताईसाहेब, हे तुमचे खरोखर मला आवडले; कारण भगवान् कामदेव हा तरूण जनांचा मूर्तीमान आनंदच आहे. तर सांगा पाहू, तुमचे मन कोणावर गेले आहे? कोणा राजावर का राजवल्लभावर ?

वसंत० : काय, राजावर? माझे बाई मन त्यावर जायचे.

मद०: ते का बरे ताईसाहेब? ऐश्र्वर्यसुख भोगणारे राजे ते.

वसंत० :

पद-(चाल-गुलचमनमें बीचू)

भूपती खरे ते वैभवसुख सेवीती ॥
बहु दास सेवनीं दक्ष सदा राहाती ॥
अधिकारबळावनें राज्यसूत्र चाळीति ॥
त्यां प्रजा सकळ सन्मान थोर तो देती ॥ चाल ॥
म्हणुनी कां त्यांसि सेवावें, सांग तूं ॥
धनचि कां अधिक मानावें, सांग तूं ॥
गुण त्यांचे कां न बघावे, सांग तूं ॥ चाल ॥
संपत्तिबळाच्या मदें धुंद ते होती ॥
स्वच्छंद वागती नाहिं तया नयरिती ॥ १ ॥

-आणि त्यांच्याच माळेतले ते राजवल्लभ !

मद० : राजा नाही, राजवल्लभ नाही; तर कोणी गुणवान, रूपवान, तरूण वेजाभ्यासी असा ब्राह्मण का?

वसंत० : छे ग ! भलतेच बोललीस का?

पद-(चाल-नंतगृहाच्या जनळ मुलींनो)

वेदाभ्यासी ब्राम्हण सारे देवचि भूवरिचे असती ॥ ध्रु० ॥
अमुच्या करीं जीं पापें घडती ॥
तेचि तयांचें निरसन करिती ॥
म्हणुनि सुभावें सादर चितीं ॥
धनदानें द्यावीं, तयां तीं ॥

मद० : तर कोण ?. एखाद्या धनाढ्य व्यापाऱ्याचा मुलगा का?

वसंत० : छे छे !

पद-(चाली-कानडी)

योग्य न वणिज युवाही, न्यून नसें जरि अंगी कांहीं ॥ ध्रु०॥
कांता प्रिय जी सुंदर तरूणी, लोटुनि तिस विरहानालिं गेहीं ॥
जाई सदा तो विपुल धनाच्या आशेनें परदेशा पाही ॥ १ ॥

मद० : तर मग माझा नाही बाई तर्क चालत. तुम्हीच सांगा.

वसंत० : अगे, दुसरा कोण ? –

पद-(चाल-जो मम नयनचकोरा इंदु)

जो या नगरा भूषण खरा ॥ जैसा भाळी शोभे हिरा ॥
ज्याच्या सदगुणगानीं गिरा ॥ रंगली सुजनांची ॥ १ ॥
निर्धन असतां धनदापरी ॥ औदार्यातें अंगीं धरी ॥
दुर्दैवानें छळिलें तरी ॥ शील न सोडी जो ॥
करि जो दीनावरतीं दया ॥ लोकीं वागे पाहुनि नया ॥
वाहिली ही मीं काया तया ॥ निर्मळ भावानें ॥ ३ ॥

मद० : पण कोण तो? नाव का सांगा ना त्याचे?

वसंत० : अगे, मी कामदेवाच्या उत्सवासाठी गेले होते, त्या वेळेस तूच ना होतीस माझ्याबरोबर?

मद० : होय, मीच होते. मग?

वसंत० : मग मला काय नवखीसारखे विचारतेस? तुला नाही का आठवत?

मद० : हं - हं! समजले, त्या दिवशी तुम्ही ज्याची प्रार्थना केली आणि ज्याने तुम्हांला वचन दिले तोच ना?

वसंत० : होय, तोच, पण त्याचे नाव सांग पाहू!

मद० : तो - मोतीचौकात राहतो तो.

वसंत० : अगे, मी तुला त्याचे नाव विचारलं - ठिकाण नाही विचारलं.

मद० : अहो, जो साऱ्या नगरीत प्रख्यात, त्याचे नाव ता मला ठाऊक नसेल?

वसंत० : सांग तर.

मद० : श्रेष्ठ चारूदत्त. होय ना?

वसंत० : (लाजून हर्षाने) शाबास, बरोबर सांगितले. तू मोठी चतुर खरी.

मद० : (मनात) त्या पुरूषावर का हिने मन ठेविले ? (उघड) पण ताईसाहेब-

ठुंबरी-(चाल-रूमक झुमक जोवना)

कुसुमसमय संपतां तरूचा ॥

मधूकरि करि कां आश्रय त्याचा ॥ ध्रु०॥
प्रियजन तुमचा निर्धन झाला ॥
काय असे तो कामाचा ॥ १ ॥

वसंत० :

पद-(चाल-युवराज शिवाजी सुखी)
धनहीन असा होय सखे म्हणुनि त्यावरी ॥
जडलें मम मानस हें जाण झडकरी ॥ ध्रु० ॥
मजसम ज्या असति जगीं वारयोषिता ॥

त्यांनिं सधन पुरूष बघुनि त्यासि सेवितां ॥
लोभी हें दूषण जन देति तत्वतां ॥
होईल तें सहज कसें सांग अंतरी ॥ १ ॥

मद० : इतके जर तुमचे मन त्याच्यावर गेले आहे, तर चटकन् उठून त्याच्याकडे तुम्ही जात का नाही?

वसंत० : अगे, का जात नाही हे तुला काय सांगू?

पद-(चाल-वस्त्रानें देह सारा०
जरि सदना जाउनीयां त्याला मी भेटलें ॥
उपकृतिचें त्यासि आतां बळ नच गे राहीलें ॥
लज्जेनें दुःख त्याच्या जरि चित्ता वाटलें ॥
दुर्लभ तें समजा बाई दर्शन कीं जाहलें ॥ १ ॥

मद० : अस्सं-अस्सं! म्हणूनच वाटते त्याच्या घरी अलंकार ठेवलेत?

वसंत० : मदनिके, बरं गे तुझ्या लक्षात आले हे? तू तरी मोठी धोरणी खरी! (घाबऱ्या घाबऱ्या संवाहक येतो०

संवाहक० : नायकिणी, तुला मी शरण आलो, माझे रक्षण कर.

वसंत० : शरणागताला अभय आहे; भिऊ नकोस. मदनिके, तेवढा दरवाजा लाव.

संवा० : (मनात) सावकाराचे भय कसे असते हे हिला ठाऊक आहे, ही

एक फार चांगली गोष्ट झाली. जो आपली शक्ती पाहून ओझे घेतो तो चालताना कधीही अडखळत नाही.

(मदनिका दरवाजा लावून आल्यावर वसंतसेना तिला संवाहकाचा वृत्तान्त विचार अशी खूण करिते)

मद० : तुम्ही कोण, कोठले, कोणाचे, तुम्ही आपली उपजीविका कशाने करता; तसेच तुम्हांला भय कोणाचे आहे, हे कृपा करून सांगावे अशी आमच्या ताईसाहेबांची इच्छा आहे.

संवा० : ऐका, सर्व सांगतो. पाटलिपुत्र नगरात माझा जन्म! माझ्या बापाचे नाव गृहपती. मी संवाहकाची वृत्ती करून पोट भरतो.

वसंत० : आपण ही फार नाजूक कला शिकला आहा!

संवा० : अहो, पहिल्याने ही सहज कला म्हणून शिकलो, परंतू आता तीच कला माझ्या उपजीविकेला साधन होऊन बसली आहे.

मद० : आपण हे फार खेदाचे उत्तर दिले. बरे पुढे.

संवा० : मी आपल्या घरी असता यात्रेकरू लोकांच्या तोंडून देशोदेशीच्या चमत्कारिक गोष्टी ऐकून देश पाहण्याच्या इच्छेने घर सोडले. या उज्जयिनी नगरात येताच मला एक यजमान मिळाला. त्याची शुश्रूषा मी बरेच दिवस केली. तो पुरूष फार गुणी, देखणा तसाच, गोड बोलणारा तसाच; आपण केलेला उपकार कधीही उच्चारीत नाही आणि दुसऱ्याने केलेला अपकार कधी मनात ठेवीत नाही, फार काय सांगावे, "हा देह परोपकारार्थ झिजविण्याकरिता परमेश्र्वराने दिला आहे" असे तो नेहमी म्हणत असतो.

मद० : (वसंतसेनेस) बाईसाहेब, तुमचा जो मूर्तिमंत मनोरथ, त्याचे गुण चोरून, उज्जयिनी नगराला शोभा देणारा हा असा दुसरा कोण असावा बरे?

वसंत० : माझ्या मनात हेच आले होते; पण पुढे काय सांगतो पाहू.

मद०: (संवाहकास) बरे, मग पुढे काय झाले?

संवा० : बाईसाहेब पुढे काय सांगू? तो सत्पुरूष दुसऱ्यावर उपकार

करण्याच्या कामी आपल्या धनाचा व्यय करिता करिता-

वसंत० : काय, निर्धन झाला म्हणता ?

संवा० : हे मी न सांगता तुम्ही कसे ताडले हो ?

वसंत० : अहो, त्यात काय कठीण ? सद्गगुण आणि वैभव ही फार दिवस एके ठिकाणी राहत नाहीत; नासक्या तळ्यातच पाणी पुष्कळ असते.

मद० : अबो, त्या पुरूषाचे नाव काय बरे ?

संवा० : अहो, जो या पृथ्वीवरचा केवळ मनुष्यरूपी चंद्रच, अशा त्या सत्पुरूषाचे नाव कोणाला माहीत नाही? तो मोतीचौकात राहणारा

श्रेष्ठ चारूदत्त.

वसंत० : (हर्ष पावून बैठकीवरून खाली उतरते) महाराज, हे आपले घर आहे. मदनिके, जा, यांना बसायला गालिचा आणून घाल आणि हातात ताडाचा पंखा घेऊन यांना वारा घालीत उभी राहा. हे फार श्रमलेले दिसतात. (मदनिका तसे करिते)

संवा० : (मनात) काय हे आश्र्चर्य हे ! त्या श्रेष्ठ चारूदत्ताचे नाव घेताच माझा केवढा सत्कार झाला! शाबास चारूदत्ता, धन्य आहे तुझी! पृथ्वीच्या पाठीवर जिवंत असा तूच; बाकीचे सर्व श्र्वास मात्र सोडणारे आहेत ! असो, नायकिणी, तूही बैस.

वसंत० : (बसून) हे श्रेष्ठा, तुमचा धनी कोठे आहे आणि त्याच्याजवळ धन कोणते आहे ?

संवा० : आता त्याच्यापाशी द्रव्य म्हणाल तर सत्कारावाचून काहीच नाही.

वसंत० : बरे, पुढे तुमची हकीकत सांगा पाहू.

संवा० : पुढे काय ! तो निर्धन झाला, तेव्हा त्याला मी सोडिले आणि द्यूतकर्मात शिरलो. परंतु त्यातही माझे नशीब फिरले आणि द्यूतात मी दहा मोहरा हरलो, त्या मोहरा द्या.ला मजपाशी नाहीत म्हणून द्यूतकार मंडळीने फार हाल केले, तेव्हा पळत पळत तुमच्या घरात

शिरलो.

वसंत० : पाहिलेस मदनिके ! वृक्ष फलपत्रांनी रहित झाला म्हणजे त्यावर राहणारे पक्षी चहूंकडे उडून जातात तशी त्याची अवस्था झाली आहे. ते असो; तू आता हे कंकण घेऊन त्या द्यूतकाराकडे जा आणि सांग की, हे कंकण संवाहकाने दिले आहे, तर हे घेऊन पुन्हा त्याला त्रास देऊ नये. (संवाहकास) श्रेष्ठा, आता खुशील आपल्या मनुष्यांना भेटायला जा.

संवा० : आर्ये. ज्याअर्थी तू माझ्यावर एवढा उपकार केलास, त्याअर्थी प्रत्युपकार म्हणून जी कला माझ्यापाशी आहे ती तुझ्या दासीजनाला शिकवितो.

वसंत० : आर्या. ज्याच्याकरिता ही कला शिकायची त्याची शुश्रूषा आपण केलीच आहे; तशीच पुढे करावी म्हणजे झाले.

संवा० : (मनात) हिने तर आपल्याला झिडकारले, आता प्रत्युपकार कसा करावा ! (उघड) आर्ये, माझा तू अपमान केलास, तर आता मी जती होतो.

वसंत० : आर्या, साहस करू नये.

संवा० : जो निश्चय झाला तो काही ढळवयाचा नाही. (इकडे तिकडे फिरून) इतके दिवस द्यूतकार होतो म्हणून रस्त्यातून हिंडायची लाज वाटत असे; आता भर राजमार्गातून उघड्या बोडक्यानेसुद्धा हिंडायची भीती नाही. नमो बुद्धाय !

(पडद्यात गलबला होतो)

संवा० : (ऐकून) काय म्हणता ! वसंतसेनेला स्तंभभंजक नावाचा हत्ती मत्त होऊन सुडला आहे ? तर मग तो जाऊन पाहावा तरी - अथवा हत्ती पाहून आपल्याला काय करावयाचे आहे ? आपला जो निश्चय झाला तो ढळावयाचा नाही. (जातो)

(शिपायाचा वेष घेतलेलो हर्षयुक्त कर्णपूरक येतो.)

कर्णपूरक: कोठे, कोठे., ओहे आर्या वसंतसेना ?

मद० : (वसंतसेनेला पाहून) आर्ये तुला प्रणाम करतो.

वसंत० : कर्णपूरका, तुझ्या मुखश्रीवरून तू फार संतोषात आहेस असे दिसते.

कर्ण० : आर्ये, तू या कर्णपूरकाचा पराक्रम नाही पाहीलास ? घालविलीस संधी.

वसंत० : अरे असा पराक्रम तरी कोणता केलास ?

कर्ण० : आज असे झाले. तुझा खेळावयाचा जो स्तंभजनक नावाचा दुष्ट हत्ती, तो मत्त होऊन साखळदंड तोडून, महाताला मारून, राजमार्गात आला; तेव्ह अरे धावा, पळा, पोरे उचला, घरावर चढा, झाडावर चढा, नाहीतर प्राणास मुकाल, अशी चोहोंकडे एकच ओरड झाली. त्या दुष्ट हत्तीने पायांतील पैजण, तोरड्या, गळ्यातल्या रत्नांच्या

माळा तोडून फेकून दिल्या; आणि दात, पाय, सोंड यांनी प्रफुल्लित अशा उज्जयिनी नगराचा विध्वंश मांडला व राजमार्गातून जाणारा एक जती गाठला. त्याचा दंडकमंडलू फोडून तोंडातल्या थुंकीने त्याला भिजवून टाकिले आणि दातांनी त्याला उचलून घेतले. हे पाहताच, अरेरे ! जती मेला, अशी चोहोंकडे एकच ओरड झाली.

वसंत० : (घाबरून) अगबाई ! मग ?

कर्ण० : आर्ये, घाबरू नकोस. पुढचा वृत्तांत तर ऐक, तो मत्त गज, एका दातावर तुटका साखळदंड व एका दातावर तो जती घेऊन चालला, असे पाहून या कर्णपूरकाने, छे - छे, आर्येच्या अन्नाने पुष्ट झालेल्या दासाने, लोहाराच्या दुकानातून एक पहार घेतली आणि त्या दुष्ट गजाला हाक मारली.

वसंत० : मग पुढे ?

कर्ण० : मग विंध्य पर्वताच्या अति उच्च शिखरासारख्या त्या गजाला पहारेचा प्रहार करून त्याच्या दातांच्या संधीत सापडलेला तो जती सोडविला.

वसंत० : शाबास ! कर्णपूरका, खरा पराक्रम केलास !

कर्ण० : त्या वेळेस, शाबास ! कर्णपूरका, शाबास ! असे म्हणत सारी उज्जयिनी नगरी माझ्याभोवती मिळाली. तेव्हा. जशी नावेत गच्च मनुष्य भरावी, तशी माणसांची तेथे एकच गर्दी झाली. त्या दाटीत एक पुरुष होता. त्याने कर्ण, कंठ, मनगट, इत्यादि जी भूषणांची स्थाने ती चाचपून, तेथे काही नाही असे पाहून आकाशाकडे दृष्टी लावून दिर्घ श्वास सोडला व अंगावरला शेव काढून माझ्या अंगावर फेकिला तो हा पहा.

वसंत० ः कर्णपूरका त्या शेल्याला जाईच्या फुलांचा वास येतो आहे का पाहा.

कर्ण० ः आर्ये माझ्या नाकात हत्तीच्या मदाचा गंध शिरला आहे यामुळे मला वास येत नाही.

वसंत० ः बरे त्यावर कोणाचे नाव आहे का पाहा.

कर्ण० : यावर नाव आहे, पण मला वाचता येत नाही.

वसंत० : आण इकडे पाहू. (शेला घेऊन वरचे नाव वाचून) अगबाई, यावर चारूदत्ताचे नाव आहे. (शेला पांघरते)

मद० : कर्णपूरका, हा शेला ताईसाहेबांच्या अंगावर चांगला शोभतो नाही.

कर्ण० : चांगला शोभतो, पण कोणाचा हा ?

वसंत० : कोणाचा ! कर्णपूरका, या शेल्याबद्दल ली तुला दुसरे काही देते. (कंकण देते)

कर्ण० : (कंकण घेऊन मुजरा करतो)

मद० : (त्याच्या कानात) हा शेला श्रेष्ठ चारूदत्ताचा, समजलास !

कर्ण० : (मदनिकेला) आता मात्र हा शेला ताईसाहेबांच्या अंगावर चांगलाच शोभतो !

वसंत० : कर्णपूरका, हल्ली तो पुरूष कोठे आहे बरे ?
कर्ण० : या - याच रस्त्याने गेला.
वसंत०: मदनिके -

पद

माडिवरी चल ग गडे जाउ झडकरी ॥
पाहुं सदय दानशूर मूर्ति ती बरी ॥ ध्रु० ॥
मी अधीर दर्शनासि फार अंतरीं ॥
होईल सुख मजसि तया पाहिल्यावरी ॥ १ ॥

(जातात)

अंक दुसरा समाप्त

❖

अंक तिसरा

प्रवेश पहिला

(मैत्रेय निदलेला असून जवळ समई जळत आहे; इतक्यात शर्विलक नावाचा चोर हातात पहार, सुरी, कीटक इत्यादि साहित्य घेऊन प्रवेश करतो.)

शर्विलक : चोरगुरु जो भगवान कार्तिकेय त्याच्या वचनाप्रमाणे या पक्क्या विटांच्या भिंतीला पूर्णकुंभ नावाचे छिद्र पाडून आत तर आलो. (पाहून) अरे, येथे कोणी निजले आहे ! काय, येथे मृदंग, पखवाज, वीणा, सतार इत्यादि नुसती वाद्येच दिसत आहेत ! तर मग हा नाटकी रे नाटकी! बडा घर आणि पोकळ वासा ! येथे काही लभ्यांश दिसत नाही. असो. आता जावे.

मैत्रे० : (झोपेत बरळतो) अरे मित्रा, भिंतीला भोक पाडल्यासारखे दिसते. चोर आला आहे वाटते. तर हे दागिने तू आपल्या जवळ घे.

शर्वि० : अरे, हा जागा आहे काय ? मारू का याला ठार? पण नको. बरे, पण हे ह्या फाटक्या पंचात काही झळकते आहे. हे बहुत - करून सोन्याचे दागिने असावेत. घेऊ का हे?

मैत्रे० : अरे मित्रा, तुला गाईब्राम्हणांची शपथ आहे. घे हे लौकर.

शर्वि० : (मनात) गाईब्राम्हणांची कोणी मोडू नये. (घेऊ लागतो) अरे, पण हा दिवा जवळ आहे. (स्मरल्यासारखे करून) अरे हो, मजजवळ हा अग्निकीटक आहे, याला सोडून दोतो. (तसे करितो) वा:! याने दिवा मालविला. (गाठोडी घ्यावयास हात पुढे करतो)

मैत्रे० : मित्रा, तुझ्या हाताची बोटे गार का लागतात?

शर्वि० : (चपापून) कवाडावर पाणी शिंपडल्यामुळे माझी बोटं गार झाली आहेत; असो. काखेत घालून ऊब आणतो. (तसे करून गाठोडी घेतो)

मैत्रे० : घेतलीस ना?

शर्वि० : (हळूच) ब्राम्हणाची प्रार्थना कशी मोडावी, म्हणून घेतली बरं.

मैत्रे०: : आता मी निश्र्चिंत झालो; आता सुखाने निद्रा येईल.

शर्वि० : महाब्राम्हणा, आता शंभर वर्षे निजून राहा ! (जातो)

(घाबऱ्या रदनिका प्रवेश करिते)

रद० : वर्धमानका, अरे वर्धमानका, मैत्रेया, अहो मैत्रेयाभटजी. उठा धावा लवकर. हा पाहा, घरात चोर शिरला होता तो भिंतीला भोक पाडून पळून चालला आहे. धावा, धावा लवकर!

मैत्रे० : अं, काय म्हणतेस? चोर? आमच्या घरात चोर यायला तो खुळाच असेल?

रद० : अता काय करावे? हा पाहा पळून गेला.

मैत्रे० : (उठून पाहून) खरे ग खरे. अबबब! बटकीचे पोरी, केवढे भोक़ हे! दुसरे दारच उघडले आहे की काय असे वाटते! अरे मित्रा चारूदत्ता, निजलास काय, ऊठ. आपल्या घरात चोर शिरला होता, तो भिंतीला भोक पाडून पळून गेला.

चारू० : बरे, जाऊ दे गेला तर; थट्टा करतोस वाटते माझी?

मैत्रे० : अरे थट्टा नव्हे, हे पाहा प्रत्यक्ष.

चारू० : कोणत्या ठिकाणी रे भोक पाडिले आहे?

मैत्रे०: : हे पाहा, आपल्या उशागतच्या भिंतीला.

चारू० : (पाहून) वाहवा ! हा भोसका तरी किती डौलदार पाडला आहे! अशा कर्मातसुद्धा इतकी कुशलता असते तर! मोठेच आश्र्चर्य हे!

मैत्रे० : मित्रा, मला असे वाटते की, हा भोसका कोणी तरी परगावच्या चोराने पाडला असावा, अथवा नव्या चोराने तरी पाडला असावा; कारण आमच्या घरात वैभव किती आहे हे या उज्जयिनी नगरातल्या प्रत्येकाला माहीत आहे.

चारु० : तू म्हणतोस ते खरे; हा कोणी तरी नवशिक्या असावा, परंतु मित्रा -

साकी

धनलोभानें शिरला पाहुनि भव्य सदन थोराचें ॥
परि फसला तो दैवाचि खोटें वाटे त्या चोराचें ॥

माझी अपकीर्ति । लोकीं होईल आतां ती ॥ १ ॥

मैत्रे० : अरे, त्या दुष्ट चोराकरितादेखील इतका हळहळतोस ना ? ह्याने तर मनात आणले असेल की, हे थोरमोठ्यांचे घर आहे, यात शिरून सोन्याचे, जडावाचे दागिने चोरुन न्यावे - (चपापून) अरे, माझ्यापाशी, वसंतसेनेचे दागिने होते ते कोठे आहेत? (स्मरण करुन) का मित्रा, तू जेव्हा तेव्हा म्हणत असतोस ना की, मैत्रेय अज्ञानी, मैत्रेय अजागळ, पण या वेळेस कशी केली! ती दागिन्यांची गाठोडी तुझ्या स्वाधीन केली म्हणुन बरे झाले; नाहीतर त्या रांडलेकाने नेली असती ना!

चारू० : मित्रा, पुरे आता थट्टा; नीट ठेवली आहेस ना?

मैत्रे० : तू मला मूर्खच ठरविले आहेस; तेव्हा थट्टा कोठे करावी आणि कशी करावी हे मला काय माहीत?

चारू० : मित्रा, खरेच का माझ्या स्वाधीन केलीस?

मैत्रे० : नाही नाही, खोटे सांगतो!

चारू० : केव्हा बरे माझ्या स्वाधीन केलीस?

मैत्रे० : मी जेव्हा तुला म्हटले, तुझ्या हाताची बोटे गार का लागतात तेव्हा.

चारू० : असेल कदाचित, तसेही झाले असेल. (इकडे तिकडे चाचपून व दागिने नाहीत असे पाहून) मित्रा तुला एक मोठी आनंदाची गोष्ट सांगतो.

मैत्रे० : काय, आहेत ना दागिने?

चारू० : अरे दागिने तर चोराने नेलेच -

मैत्रे०: मग आनंदाची गोष्ट ती कोणती ?

चारू०: हीच की, तो चोर आमच्या घरीतून कृतार्थ होऊन गेला.

मैत्रे० : अरे, पण दुसऱ्याची ठेव होती ना?

चारू०: अरे, हो - ती दुसऱ्याची ठेव नव्हे का.? हरहर!

मैत्रे० : मित्रा, तू घाबरू नकोस. अरे, ती दुसऱ्याची ठेव तिसऱ्या चोराने नेली, त्याला आम्ही काय करावे?

चारू० : छे - छे ! असे कसे होईल? कारण -

पद-(चाल-राग तोडी : त्रिकाल)

जन सारे मजला म्हणतिल कीं ॥ ध्रु० ॥
दारिद्र्यानें बहुतचि छळिलें ॥
धन त्याजवळीं कांहिं न उरलें ॥
म्हणुनि कर्म हें अनुचित केलें ॥
ऐसें दूषण देतिल कीं ॥ १ ॥

मैत्रे० : असे म्हणतील तर लोक बेटे मूर्ख आहेत. आता मी सांगतो असे कर. वसंतसेना दागिने मागायला आली, म्हणजे तिला बेलाशक सांग की, तू मजजवळ दागिने ठेविले नाहिस, मी ठेवून घेतले नाहीत. दिले कोणी, घेतले कोणी, साक्ष कोण, आहे काय? समजलास

चारू० : शिवशिव ! काय सांगतोस हे ? –

साकी

भिक्षा मागुनि दारोदारीं फेडिन ऋण गणिकेचें ॥
परि कीर्तीला कलंक येई ऐसें भाषण वाचे ॥
नच हा उच्चारी । भलता आग्रह तूं न करीं ॥ १ ॥

रद० : (प्रवेश करून) मैत्रेया, तुम्हांला धूताबाईंनी बोलाविले आहे; चला लवकर. (मैत्रेया जोतो)

चारू०: ("जन सारे मजला" इ० पूर्वोक्त म्हणतो व काही वेळ थांबून) मैत्रेयाला उशीर का लागला बरे ? हे चोरीचे वर्तमान धूतेला कळून तिने काही भलतेसलते तर केले नसेल ना ?

(हाक मारतो)

मैत्रे० : (गडबडीने) आलो, आलो. ही घे बरे. (रत्नमाला देतो)

चारू० : मित्रा हे का.?

मैत्रे० : तू आपल्या स्वभावाला अनुरूप अशी स्त्री केलीस, त्याचे फळ हे!

चारु० : (माला घेऊन दुःखाने) मित्रा, माझ्या स्त्रीने मला साह्य करावे असा प्रसंग यावा ना !

पद-(चाल-कवणें तुज गांजियले)

शिव शिव शिव निर्धनता आज ये खरी ॥
स्त्रीसम मी होय खचित नाहिं धन करीं ॥ ध्रु० ॥

- अथवा मी निर्धन नव्हे हेच खरे; कारण -

भार्या कुलशीलवती साह्य ती असे ॥
तुज ऐसा मित्र सदा सदनिं मम वसे ॥
असतें हें सौख्य काय निर्धना घरीं ? ॥ १ ॥

- तर मित्रा, माझ्या स्त्रीने दिलेली ही रत्नमाला घेऊन असाच वसंतसेनेकडे जा आणि तिला माझा निरोप सांग की, तू जे सुवर्णालंकार माझ्यापाशी दिले होतेस ते माझेच असे समजून मी द्यूतात हरविले; म्हणून त्यांच्या मोबदला ही रत्नमाला तुझ्याकडे पाठविली आहे. तर कृपा करून हिचा स्वीकार कर.

मैत्रे० : मित्रा, हे काय भलतेच करतोस? अरे, तिचे अलंकार ते किती मोलाचे आणि ही रत्नमाला कुणीकडे ! शिवाय या दागिन्यांचा तू उपभोग घेतला नाहीस, काय नाही. त्याकरिता पृथ्वीच्या मोलाची रत्नमाला देतोस हे काय?

चारू० : छे ! असे म्हणू नकोस; तिच्या अलंकारांकरिता मी ही रत्नमाला तिला देतो असे नाही, तर तिने जो माझ्यानर विश्र्वास ठेवला त्याची किंमत म्हणून देतो. तर एवढी घेऊन जा आणि तिच्याकडून ही घेवविल्याशिवाय आलास तर माझ्या गळ्याची शपथ आहे. तोपर्यंत लोक दोष ठेवतील म्हणून वर्धमानकाकडून हे भोक बुजवितो.

मैत्रे० : शपथच घातलीस म्हणून जातो; पण -

चारू० : पणबिण नको, जाच; आणि तिच्याजवळ भाषण करिताना आपले दैन्य मात्र दाखवू नकोस.

मैत्रे० : बोलण्यात नाही दाखवीत. मी माझा मित्र चारूत्त किती दरिद्री

आहे, हे प्रत्यक्षच दाखवितो.

चारू० : भलतेच -

साकी

भार्या वश मज मिळे मित्र सुखदुःखीं सम तु ऐसा ॥
सत्याचा कधिं घडला नाहीं भंग मम करीं तैसा ॥
कैसा निर्धन मी । मानितसें हें त्रय लक्ष्मी ॥ १ ॥

(सर्व जातात)

प्रवेश दुसरा

(चेटी प्रवेश करिते)

चेटी : आईसाहेबांनी मला ताईसाहेबांकडे काही निरोप सांगायला पाठविले आहे; तर तिकडेच जावे. (पाहून) ह्या पाहा ताईसाहेब! हातात चित्राची फळी घेऊन मदनिकेसह इकडेच येताहेत.

मद० : खरेच ताईसाहेब, अगदी हुबेहुब काढली आहे नाही बरे?

वसंत० : हे तू कशावरून म्हणतेस?

मद० : आपली स्नेहयुक्त दृष्टी या तसबिरीकडे लागली आहे म्हणून.

वसंत० : हे तू वेश्याजनांच्या चालीप्रमाणे तोंडापुरते बोलतेस वाटते?

मद० : सर्वच वेश्या तसे बोलतात की काय?

वसंत० : अगे हो, अनेक प्रकारच्या पुरूषांशी प्रसंग पडतो म्हणून त्यांना तोंडापुरते बोलणे भाग पडते.

मद० : पण मी तर बाईसाहेब, तुमची दृष्टी आणि मन ही दोन्ही व तसबिरीवर जडली म्हणूनच तसे म्हटले.

(चेटी पुढे होते)

चेटी : ताईसाहेब, आईसाहेबांनी सांगितले आहे, की मागल्या दारी बुरख्याची गाडी आली आहे, तिच्यात बसून आपण जावे.

वसंत० : श्रेष्ठ चारूदत्ताकडून का आला आहे?

चेटी : नाही. ज्याने गाडीबरोबर दहा हजार मोहरांचा दागिना पाठविला आहे त्याच्याकडून.

वसंत० : तो कोण ?

चेटी : तो राजशालक संस्थापक.

वसंत० : (रागाने) चल नीघ येथून अगोदर. पुन्हा ही गोष्ट माझ्यापाशी काढशील तर खबरदार !

चेटी : ताईसाहेब, क्षमा करा. मी काय करू? आज्ञेप्रमाणे निरोप कळविला. बरे तर; आईसाहेबांना काय जाऊन सांगू?

वसंत० : आईला जाऊन सांग की, मी जिवंत राहावे असे जर तुझ्या मनात असेल तर पुन्हा असला निरोप पाठवू नको.

चेटी० : आज्ञेप्रमाणे जाऊन कळविते.

वसंत० : अगे थांब, मीट सांगते. मदनिके, तसबीर पलंगावर नेऊन ठेव आणि येताना ताडाचा पंखा घेऊन ये. मी आईकडे जाते.

(सर्व जातात; शर्विलक प्रवेश करितो)

शर्विलक : या शर्विलकाने काल रात्री -

पद-(चाल-प्रतिकूल होईल कैसा)

लाज येइ रजनिस ऐसें घोर कर्म केलें ॥
राजदूत सावध असतां त्यांसि वंचियेलें ॥ ध्रु० ॥
मोह घालि निद्रा जरि ती तीस जिंकायेलें ॥
चौर्यनिपुण ऐसा मी परि अरूणकांतिजालें ॥
पहा कसें मुख हें माझें तेजशून्य झालें ॥
तेज जसें या चंद्राचें सर्व लया गेलें ? ॥ १ ॥

- चौर्यकर्म करणे तरी किती भीतीचे आहे ! -

साकी

कोणी चालत येतां वाटे शोधाया मज आला ॥
धांवत येता आला वाटे बद्ध कराया मजला ॥
दूषित मन ज्यांचें ॥ येतो संशय मनिं त्याचे ॥ १ ॥

- ही मदनिका आली वाटते. वाहवा -

पद्य-(चाल-निजरूप इला मी दावूं का)

मज लावण्याची खनि दिसते ॥ ध्रु० ॥
केवळ रतिची मूर्ति विराजे ॥
चंदनलापासम ही साजे ॥
कामाकुल या देहातें ॥ १ ॥

- मदनिके, ये. मी तुझ्याच भेटीची वाट पाहत आहे.

मद० : (प्रवेश करून) अगबाई ! हा शर्विलक येथे कोठून आला बरे? शर्विलका, ये, कोणीकडून आलास ?

शर्वि० : सर्व सांगतो. पण -

वसंत० : (बाहेरून येऊन आपल्याशी) कोणाशी बोलत आहे बरे ही मदनिका? हं, समजले, हिला दासीपणातून सोडवून नेणारा तोच हा असावा. बोलू दो दोघांना, आपण कशाला त्यांच्या सुखाआड या!

मद० : शर्विलका, पण तू आलास कोठून?

शर्वि० : (शंकित होऊन मागेपुढे पोहतो)

मद० : अरे, तू असा कावराबावरा का दिसतोस ?

शर्वि० : तुला काही गुह्य गोष्ट सांगावयाची आहे, पण येथे कोणी ऐकत नाही ना ?

मद० : कोणी नाही येथे, सांग पाहू; भिऊ नको.

वसंत० : (मनात) काय? गुह्य गोष्ट आहे म्हणतो? तर आपण ऐकू नये

शर्वि० : काय गे मदनिके, काही गोष्ट आहे म्हणतो? तर आपण ऐकू नये. का?

वसंत० : (मनात) काय, माझ्या संबंधीच्या गोष्टी आहेत? तर मग आड उभे राहून ऐकू या.

मद० : शर्विलका, ही गोष्ट मी एक वेळ ताईसाहेबांना विचारली होती. त्या वेळेस त्या म्हणाल्या की, जर स्वतंत्र असते, तर द्रव्य घेतल्यावाचून सर्व दासीजनांना सोडले असते. पण काय करू?

धनीपणा पडला आईकडे, तेथे माझे काही चालत नाही. बरे, पण

शर्विलका, मला सोडवून नेण्यापुरते तुझ्याजवळ द्रव्य कोठे आहे. अगोदर ?

शर्वि० : त्यासंबंधीने मी काही तजवीज केली आहे, ती तुला सांगतो -

साकी

दारिद्र्यानें जरि पीडित मी तव रूपीं हें जडलें ॥
मानस माझे यास्तव रात्रीं काहीं साहस केलें ॥
लाभ तुझा व्हाया । हा तब दासपणा जाया ॥ १ ॥

वसंत० : (मनात) याची मुद्रा प्रसन्न असून साहसकर्माने घाबरल्यासारखी दिसते.

मद० : शर्विलका, स्त्रियांच्या नादी लागून तू साहस करतोस, पण यात तुझ्या शरीराची व अब्रुची हानी होईल, समजलास !

शर्वि० : वेडी आहेस तू; भित्री कोठली ! अगे, असे साहस केल्यावाचून का कोठे संपत्ती मिळते ?

मद० : अरे, पण माझ्याकरिता साहस करताना तू काही भलतेच तर केले नाहीस ना ?

शर्वि० : तशी शंकासुद्धा घेऊ नकोस. हे पाहा -

पद-(चाल-उद्यां बघ जातें०

फुलें वेलीचीं ॥
भूषणें तशी युवतींचीं ॥ ध्रु० ॥
नाहीं कधिं मीं गे चोरलीं ॥
द्विजयज्ञधनें नच मीं हरिलीं ॥
बाळें वित्तार्थ न कधिं नेलीं ॥
रीति चौर्याची ॥
धरिली ही सुविचाराची ॥ १ ॥

- तर मदनिके, वसंतसेनेला अशी विनंती कर की, आपल्या

अंगाच्या बेताचे हे दागिने मुद्दाम घडवून आणले आहेत, तर एवढे

गुप्तपणे अंगावर घालावे.

मद० : उघड रीतीने अंगावर घालता येत नाहीत, असे दागिनेच आमच्या ताईसाहेव कधी घालीत नाहीत. पण कसे आहेत ते दाखीव तर अगोदर.

शर्वि० : हे पाहा. (शंकितपणे ते तिला देतो)

मद० : (पाहून) अगबाई ! हे दागिने ओळखीचे दिसतात. शर्विलका, कोठून रे आणलेस हे ?

शर्वि ० : तुला का त्याची पंचाईत ? घे म्हणजे झाले मुकाट्याने.

मद० : अरे, पण सांगेनास का कोठून आणलेस ते.

शर्वि० : मुकाट्याने घे म्हणतो ना ! कोठून आणले, कसे आणले, तुला काय त्याटे ?

मद० : इतका जर तुझा माझ्यावर विश्र्वास नाही तर, मला द्रव्य देऊन सोडवून तरी कशाला नेतोस ? (दागिने टाकून जाऊ लागते)

शर्वि० : बरे, रागावू नको, सर्व सांगतो. हे दागिने मोतीचौकात जो चारूदत्त म्हणून सावकारपुत्र राहतो, त्याच्या घरचे, आणि हे देखील मला आज सकाळी समजलें. (मदनिका व वसंतसेना घाबरतात) मदनिके, चारूदत्ताचे नाव घेताच तू अशी घाबरलीस का?

मद० : अरे साहसिका, निर्दया! हे साहस करताना त्या घरात कोणाचा प्राण तर घेतला नाहीस ना ? किंवा कोणावर घाव तर घातला नाहीस ना ?

शर्वि० : हा शर्विलक भ्यालेल्यावर किंवा निजलेल्यावर घाव घालणार नाही, समजलीस ? कोणाचा प्राणही घेतला नाही आणि कोणावर घावही घातला नाही. उगीच का भितेस ?

मद० : खरेच ना पण हे ?

शर्वि० : तुझ्या गळ्याची शपथ.

मद० : बरे झाले बाई ! आता माझ्या जिंवात जीव आला !

शर्वि० : (असूयेने) काय ग मदनिके, 'बरे झाले,' असे जे तू म्हटलेस ते काय म्हणून? समजलो; त्या चारूदत्ताच्या जिवाला काही अपाय झाला नाही असे जेव्हा समजले, तेव्या तुला बरे वाटले? हा दुष्टे -

पद

व्हावा लाभ तुझा मजला ॥
यास्तव निंद्य मार्ग धरिला ॥
त्वदर्थचि डागहि लावियला ॥
निर्मलशा कुलकीर्तीला ॥
बहुसन्मानें नेत असुनि तुज येथुनि सदनाला ॥
प्रेम दाखवुनि मजवरी लटिकें वांच्छिसि अन्याला ॥ १ ॥

- खऱ्या शहाण्याने या स्त्रियांच्या नादी कधी लागू नये. -

साकी

काम अग्निसम सुरतज्वाला प्रेम होय इंधन तें ॥
नर यौवनधन या दोहोंची त्यांत आहुती पडते ॥
यास्तव सुविचारें । असावें सावध हेंचि बरें ॥ १ ॥

मद० : अरे, पण, एकदम इतका संतापलास का ? मी काय केले ? (जवळ जाते०

शर्वि० : चल हो एकीकडे! तुम्ही स्त्रिया म्हणजे अशा नीच आहा की, तुम्हावर अनुरक्त होणाऱ्याला तुम्ह अगदी कस्पटासमान समजता.

पद-(चाल-कवणें तुज गांजियलें)

लक्ष्मीसम चंचल या वारकामिनी ॥
दहनभूमिघटिकेसम त्याज्य बुधजनीं ॥ ध्रु० ॥
धनलोभें हंसति रडति ॥ सहज नरा नागवीति ॥
पुरूषांचे चित्त हरिति ॥ मन अपुलें कधिं न देति ॥
होतां तो निर्धन अति ॥ धिक्कारूनि टाकितातिति ॥
रंग पिळुनि अळिता जणुं ॥ देति फेंकूनी ॥ १ ॥

मद० : अरे, पण माझ्या हातून अशी चूकी तरी काय झाली ?

शर्वि० : चल, बोलू नकोस -

साकी

एकावरि मन ठेवुनि नेत्रें खूण करिति दुसऱ्याला ॥
प्रेमवृष्टी तशि एकावरतीत संगमसुख भलत्याला ॥
ऐशा या कुलटा ॥ यांचा संग नको खोटा ॥ १ ॥

- अरे दुष्टा चारूदत्ता, होतास की नव्हतास असे करून टाकतो !

(जाऊ लागतो)

मद० : (त्याचा पदर धरून) अरे, असे असंबद्ध भाषण करून व्यर्थ का

रागवतोस?

शर्वि० : व्यर्थ कसा रागवतो?

मद० : अरे, हे दागिने माझ्या धनिणीचे आहेत; तिने ते आपणासाठी करविले होते.

शर्वि० : (त्रासाने) मग म्हणतेस तरी काय?

मद० : हे तिने चारूदत्ताजवळ ठेवायला दिले होते.

शर्वि० : त्याच्याजवळ कशाकरिता दिले होते.

मद० : (त्याच्या कानाशी लागून) अशाकरिता.

शर्वि० : अरेरे, तर मग फार वाईट गोष्ट झाली माझ्याकडून !

वसंत : (मनात) काय, ह्याला पश्र्चाताप झाला? यावरून याने समजून उमजून काही हे काम केले नाही असे दिसते.

शर्वि० : आता पुढे कसे करावे बरे?

मद० : पुढे काय करावयाचे हे मला बायकोला काय समजते ?

शर्वि० : छेः ! असे कसे म्हणतेस! –

साकी

पांडित्य वसे स्त्रीच्या अंगी जन्मापासोनी तें ॥
बहू शास्त्रांच्या अभ्यासानें परि तें पुरूषा येतें ॥
अनुभव हा सकलां । या गुणिं तुम्ही नच अबला ॥ १ ॥

मद० : शर्विलका, माझे ऐकशील तर हे दागिने त्या श्रेष्ठ चारूदत्ताला नेऊन दे.

शर्वि० : वाः ! म्हणजे त्याने मला आयतेच चावडीवर न्यावे !

मद० : भलतेच, चंद्रापासून कधी ताप झाला आहे का ?

वसन्त० : (मनात) शाबास मदनिके !

शर्वि० : ते खरे, पण दुसरा काही तरी उपाय सांग.

मद० : बरे, असे कर आता; तू चारूदत्ताचा दूत हो आणि हे दागिने त्याला पाठविले आहेत असे सांगून ताईसाहेंबाना दे.

शर्वि० : म्हणजे काय होईल ?

मद० : एक तर तू चोर होणार नाहीस, दुसरे चारूदत्त ऋणमुक्त होईल, आणि ताईसाहेबांचे दागिने ताईसाहेबांना परत मिळतील.

शर्वि० : हे तर मोठेच साहस !

मद० : छेः ! असे न करशील तर मात्र साहस खरे.

वसन्त० : (मनात) शाबास मदनिके, तू दासी असून कुलीन स्त्रीप्रमाणे

मसलत दिलीस तेव्हा तुला दासी कोण म्हणेल ?

शर्वि० : पण तिची गाठ कशी पडणार ?

मद० : अरे, त्या पाहा इकडेच येत आहेत. तू बाजूला उभा राहा आणि मी बोलविलो म्हणजे ये.

शर्वि० : बरे तर. (जातो)

(वसंतसेना पुढे येते)

मद० : (वसंतसेनेजवळ जाऊन) ताईसाहेब, चारूदत्ताकडून कोणी ब्राम्हण आला आहे.

वसन्त० : त्यांच्याकडून आला आहे, असे तुला कसे समजले ?

मद० : (गोंधळून) त्यात काय कठीण?

वसन्त० : येऊ दे त्याला आत.

(मदनिका शर्विलकास वसंतसेनेकडे आणते)

भटजीबोवा, नमस्कार करते. या आसनावर बसा.

शर्वि० : तुझे कल्याण असे ! (खाली बसून) श्रेष्ठ चारुदत्ताची तुला विनंती आहे की, आमचा वाडा जुना होऊन मोडकळीला आला आहे, तेव्हा हे दागिने सांभाळणे कठीण पडते, म्हणून एवढे तूच सांभाळ.

(मदनिकेच्या हाती गाठेडी देऊन जाऊ लागतो)

वसन्त० : भटजीबोवा, जरा थांबून माझा उलट निरोप त्या श्रेष्ठ चारूदत्ताला जाऊन कळवा.

शर्वि० : (मनात) आता तिकडे जाणार तरी कोण लेक ? (उघड) कोणता निरोप घेऊन जाऊ?

वसन्त० : ही मदनिका आपण न्यावी.

शर्वि० : म्हणजे ? यातला अभिप्राय मला नाही समजला.

वसन्त० : तुम्हांला नाही पण मला समजला.

शर्वि० : तो कोणता ?

वसन्त० : श्रेष्ठ चारूदत्ताने मला सांगितले आहे की, जो मनुष्य हे अलंकार आणून देईल त्याला तू आपली मदनिका द्यावी.

शर्वि० : (मनात) हिने ओळखले रे ओळखले! (उघड) चारूदत्ता, धन्य आहे तुझी.

वसन्त० : अरे, गाडी जोडून आणा रे. गडे मदनिके, -

पद-(प्रियकर माझे भ्राते)

या विप्राच्या करीं तुला मीं आज गडे दिधलें ॥
जाइं तयासह नेत्र असे कां अश्रुजलें भरलें ? ॥
भेट मला तूं एकवार गे मन हें गहिंवरलें ॥
स्मरण असं दे सखये, माझें अधिक न मी बोलें ॥ १ ॥

मद० : ताईसाहेब -
येते आतां प्रेम असावें पूर्वीपरि आपुलें ॥
गरिब दासी मी या पायांची स्नेहा अंतरलें ॥
कधीं बोलतां विनोदांत हो जरि चुकलें असलें ।
क्षमा करावी हीच विनंती मान्य करा झालें ॥ २ ॥

(रडच रडत पाया पडते)

वसन्त० : या भटजीबोवांनी तुझा स्वीकार केला, तेव्हा आता मीच तुझ्या पाया पडते. ऊठ, जा बरे.

शर्वि० : वसंतसेने, तुझे कल्याण असो ! (जाऊ लागतात)

(पडद्यात शब्द होतो)

"कोण आहे रे येथे? कोतवालाची अशी आज्ञा आहे की, आर्यक नावाचा गोपालपुत्र नावाचा राजा होणार असे कोणी सिद्धाने भविष्य केल्यावरून, पालक राजाने त्याला बंदीत टाकले आहे, तरी सर्वांनी सावधगिरीने रहावे !"

शर्वि० : काय ! पालक राजाने माझा मित्र आर्य बद्ध करून नेला काय! काय करावे आता ! इकडे प्रियेचा मोह सोडवत नाही आणि तिकडे मित्राचा स्नेह सोडवत नाही. दोन्हींकडून संकट!

साकी

स्नेही वनिता दोन्ही प्रिय बहु या लोकीं मनुजाला ॥
प्रिय मित्राचि तो शतवनिताधिक परि या काळीं मजला ॥
योग्य असे त्यांतें । जावें मुक्त करायातें ॥ १ ॥

(जातों. चेटी येते)

चेटी : (वसंतसेनेस) ताईसाहेब ! चारूदत्ताकडून कोणी ब्राम्हण आला आहे.

वसन्त० : आज हा सुदिनच उगवला म्हणायचा ! जा; त्याला आत घेऊन ये.

(बाहेर जाऊन मैत्रेयाला घेऊन येते)

चेटी : भटजीबोवा, या असे.

मैत्रे० : ओहोहो ! काय भाग्य या वसंतसेनेचे ! घीवर, साखरफेण्या, मोतीचूर, जिलब्या, केशरीभात, खमंग वडे, घारगे, मोदक, श्रीखंड इत्यादि पक्वान्नांचे ढीगच्या ढीग पडले आहेत हे ! पण व्यर्थ ! मला कोणी असे म्हणेना, की "भटजी, या आणि एखादा मोदक नाहीतर एखादी जिलबी खाऊन थोडेसे पाणी प्या." नाही, पण हिचे सुख स्वर्गातल्या अप्सरांना देखील मिळत नसेल ! सात चौक ओलांडून आलो, पण इंद्रलोक् चंद्रलोक अशा सत्पलोकांतूनच आलो असे वाटते. काय हे वैभव ॐ केवढी ही श्रीमंतीॐ आपले डोळे तर अगदी दिपून गेले ॐ

वसन्त० ः यावे मैत्रेयभटजी़ या आसनावर बसावे.

मैत्रे० ः ह्यबसूनह तूही बैस.

वसन्त० ः आर्या़ श्रेष्ठ चारूदत्त खुशाल आहे ना ?

मैत्रे० : हो हो, खुशाल आहे.

वसन्त० :

पद-(चाल लावणीची)

शाखा सदगुण जया पालवी विनयाची साजिरी ॥
विश्र्वासाचीं मुळें, दयेची छाया पडली खरी ॥
निजाचार हें प्रकांड कुसुमें चारित्र्याचीं बरीं ॥
उपकारादर फळें मधुर तीं सर्वहि काळीं धरीं ॥
ऐसा सज्जनरूपविटप हो मिळतां त्यावरी ॥
सह्रत्पक्षिगण वास सदा तो आनंदानें करी ॥ १ ॥

मैत्रे० : (मनात) या दुष्ट गणिकने खरा प्रकार ताडला वाटते ! (उघड) हो, यात काय संशय ! तू म्हणतेस तसेच आहे.

वसन्त० : बरे भटजी, आज इकडे कशाकरिता येणे केलेत ?

मैत्रे०: श्रेष्ठ चारूदत्ताची तुला हात जोडून अशी विनंती आहे -

वसन्त० : (हात जोडूनः त्यांची काय आज्ञा आहे ?

मैत्रे० : ही की, "तू जे सुवर्णलंकार विश्र्वासाने माझ्यापाशी ठेविलेस, ते माझेच असे समडजुन मी द्यूतात गमावले. आणि ज्या द्युतकाराने ते जिंकून घेतले, तो राजाचा अपराधी असून प्रस्तुत कोठे आहे हे समजत नाही."

वसन्त० : (मनात) काय, चोराने नेले असून द्यूतात घालविते म्हणतो? चारूदत्ता, या तुझ्या गुणावरून प्राण ओवाळून टाकावे असे वाटते

(उघड) बरे पुढे ?

मैत्रे० : म्हणून त्याच्या मोबदला ही रत्नमाला आपण घ्यावी.

वसंत० : (मनात) ते अलंकार याला दाखवू का? पण नको. पुढे काय म्हणतो तो तर ऐकू.

मैत्रे० : का? ही रत्नमाला का घेत नाहीस?

वसंत० : आर्या, त्या सज्जनाने पाठविलेली रत्नमाला मी कशी घेणार नाही बरे? आणा इकडे. (मनात) काय आश्र्चर्य हे ! फुलांचा भर गेला तरी सहकारतरूपासून मकरंदबिंदू पडतातच. (उघड) मैत्रेया, त्या द्युतकाराला माझा निरोप सांगा की, मीही संध्याकाळू आपल्या दर्शनाला येणार आहे.

मैत्रे० : (मनात) ही त्याच्याकडे जाऊन आणखी काही मागणार आहे वाटते. (उघड) मी सांगेन त्याला.... (एकीकडे) की, गणिकेच्या प्रसंगापासून दूर राहा म्हणून. (जातो)

वसंत० :´अगे चेटी, ही रत्नमाला घे आणि चल माझ्याबरोबर चारूदत्ताकडे.

चेटी : पण ताईसाहेब, हे पाहा, आभाळ भरून आले आहे. ही जायची वेळ नव्हे.

वसंत० :

ठुंबरी-(चाल-व्यर्थ अम्ही अबला०
रमवाया जाऊं ॥ प्रियासी ॥
रमवाया जाऊं ॥ ध्रु० ॥
मेघ असो कीं रात्र असो ही ॥
पर्जन्याची वृष्टी पडो ही ॥
भीति तयाची मजला नाहीं ॥
विघ्न कांहीं येऊं ॥ १ ॥

अंक तिसता समास

❖

अंक चवथा

(स्थळ : बाग)

मैत्रे० : (प्रवेश करून) ह्या गणिकेचा केवढा तरी लोभविष्टपणा आणि केवढा तरी कृपणपणा हा ! केवढे आश्र्चर्य हे ! दुसरी तिसरी काही गोष्ट न काढिता हिने ती रत्नमाला मुकाट्याने घेतली. एकदा तरी नाही म्हणायचे होते. तसेच दुसरे, तिची इतकी संपत्ती, पण इतके देखील म्हणाली नाही की, 'अहो मैत्रेयभटजी, तुम्ही फार थकलेले दिसता, तर थोडीशी सुंठसाखर खाऊन घोटभर ऊन पाणी प्या.' छेः फार दुष्ट स्वभाव! म्हणतात ते खरे कंदावाचून कमळ कलहावाचून ग्रामसंबंध विश्र्वासू सोनार आणि निर्लोभी गणिका ही सापडणे फार कठीण. तर आता कसेही करून आपल्या मित्राला या गणिकेच्या नादापासून सोडविलो पाहिजे. तेव्हा त्याची आधी गाठ घ्यावी. (पडद्याकडे पाहून) काय रे वर्धमानका, श्रेष्ठ चारूदत्त कोठे आहे? काय म्हणतोस, वृक्षवाटिकेत बसला आहे? बरे तर तिकडेच जावे. (जातो)

चारू० : (आसनावर बसून) हे आज अकालीच दुर्दिन उद्भवले.

पद-(राग-मल्हार : त्रिताल)

आनंदें नटती । पाहूनि ज्या गृहमयूरपंक्ती ॥ ध्रु० ॥
गमनोत्सुक हे हंस असुनियां ॥ धैर्य नसे त्यां गमन कराया ॥
कामुकगगनासम रोधाया ॥ मेघ पहा फिरती ॥ १ ॥

दिंडी

बघुनि वाटे या नील पयोदातें ।
हरिच दुसरा कीं आक्रमी नभातें ॥
बलाकांची शंखसी करीं माला ।
तडित्पीतांबर बंधिला कटीला ॥ १ ॥

पद - त्रिताल

चपलांसंगे या जलधारा ॥
दिसति विमल रजताच्या तारा ॥
सौदामिनीच्या स्फुरणें होती ॥
नष्ट परीक्षण दृश्य मागुती ॥
भासे जणुं भूमिवरि पडती ॥
गगनपटाच्या दशा झरारा ॥ १ ॥

पद-(चाल-नोहे नारी ही)

कांहीं दिसती हे मेघ नभींचे ॥
बक हंसचि साचे ॥
जलधिक्षोभें उंच उसळले
कांहीं संघ मीनामकारांचे ॥ धृ०॥
दुसरे भासति हे नृपमंदिरसे ॥
किती तुंग गिरीसे ॥
वातें हालवितां बहु त्यासरसें ॥
पय धरिती ऐसे ॥
यांच्या तिमिरानें जग भरलेंसे ॥
मजला हे भासे ॥
खल शिखि गर्जति आनंदानें,
कोकिल धरीती मार्ग वनींचे ॥ १ ॥

- मैत्रेयाला इतका वेळ का लागला बरे ?

मैत्रे० : (येऊन) का मित्रा, आज वाटिकेतसा येऊन बसलास ?

चारू० : कोण ? मैत्रेया ? आलास, येय बैस.

मैत्रे० : हो, बसतो.

चारू० : इतका उशीर का लागला रे ? असो; पण तू ज्या कामाला गेला होतास त्याचे काय झाले

मैत्रे० : मित्रा, ते कार्य बिघडले !

चारू० : का ? तिनं रत्नमाला घेतली नाही वाटते ?

मैत्रे० : इतके कोठे आहे आमचे दैव ! तिने आपल्या मस्तकावर

धरली.

चारू० : तर मग बिघडले म्हणून काय म्हणतोस ?

मैत्रे० : बिघडले नाही तर काय ? अरे, ज्यांचा उपभोग आपण एक दिवसही घेतला नाही आणि ज्यांचे मोलही फारसे नाही, अशा त्या अलंकाराकरिता चतुःसमुद्रातील सारभूत ती रत्नमाला घालविलीस, याहून बिघडायचे ते आणखी काय? मी म्हटले, ती रत्नमाला घेणार नाही, पण ती कसली लोभी ! तिने घेतली ती घेतलीच.

चारू० : मित्रा, असे म्हणू नकोस. कारण -

साकी

मजवरि ठेवुनि बहु विश्र्वासा ठेव ठेविली होती ॥
मूल्य तयांचे अलंकार तो ऐसे आणी चित्तीं ॥
कुतर्क कां करिसी । व्यर्थचि दोष तिला देसी ॥ १ ॥

मैत्रे० : मित्रा, मला संतापायला दुसरे एक कारण झाले. ती लावून खदाखदा हसलो ! असा तिने माझा उपहास केला. यासाठी मित्रा मी म्हतारा ब्राम्हण तुला हात जोडून अशी विनंती करितो की, अतःपर हा जननिंद्य जो वेश्यासंबंध त्याचा त्याग कर. अरे, ह्या वेश्या म्हणजे जोड्यातल्या खड्यासारख्या आहेत. लवकर निघत नाहीत आणि खुपल्यावाचून राहत नाहीत,

चारू० : मित्रा, आता ही निंदा पुरे कर. माझ्या अवस्थेनेच मला प्रसंगातून काढिले आहे. कसे म्हणशील तर पाहा -

पद-(चाल-लोपविली बहुत शोभा)

हतबल तो अश्र्व वेगें धावाया लागतां ॥
नुचलति बा चरण त्याचे बहु यत्नें उचलितां ॥
मन तैसें निर्धनाचें चोहिंकडे धांवतें ॥
परि होतां खिन्न येतें स्वस्थानीं मागुतें ॥ १ ॥

- दुसरी तुला एक गोष्ट सांगतो का, मला तिची आशाच नाही. कारण -

साकी

धन ज्या जवळी स्त्री त्याची बा धनवश ती नवरामा ॥
(मनात छे छे, "गुणवश ती नवरामा॥")

मैत्रे० : (मनात) हा वरती पाहून दीर्घ श्र्वास सोडितो आहे; यावरून असे

दिसते की, मी याचे इतके निवारण केले तरी याची उत्कंठआ अधिकच वाढली. तस्मात् मदनाची गती वक्र म्हणतात ते खोटे नाही. (उघड) मित्रा, मी वसंतसेनेचा निरोप घेऊन निघालो त्या वेळेस ती म्हटली, भटजी, आज संध्याकाळी मी तुम्हांला भेटायला येणार आहे, असे चारूदत्ताला सांगा. यावरून माझा तर्क असा वाहतो की, ती रत्नमालेनं संतुष्ट झाली नाही, म्हणून काही तरी अधिक मागायला येत असेल.

चारू० : येऊ दे आली तर; संतुष्ट होऊन जाईल.

(कुंभीलका नावाचा चेट येतो)

कुंभीलका : हा श्रेष्ठ चारूदत्त येथे बसला आहे आणि तो द्वाड भटही तेथे जवळच आहे. असो; आपण वसंतसेनेच्या आज्ञेप्रमाणे तिचा निरोप चारूदत्ताला कळवावा. (पुढे जाऊन) अरे, पण हा बागेचा झपा लावला आहे; आता आत कसे जावे? त्या भटाला काही खूण करावी म्हणजे तो इकडे येईल.

(मातीची ढेकले त्याला मारतो)

मैत्रे० : अरे, कुंमणातल्या आंब्यांच्या झाडावर जशी ढेकळे मारावी, तशी ढेकळे मला कोण मारितो?

चारू० : अरे, बंगल्याच्या सज्जावर पारवे क्रीडा करीत असतील त्याने माती पडली असेल; ढेकळे कोण मारितो ?

मैत्रे० : अरे रांडलेका, दुष्टा पारव्या, दांडक्याने पाडाचा आंबा जसा पाडावा तसा तुला खाली पाडतो. (मारावयास उठतो)

चारू० : मित्रा, बैस खाली. (धोतर धरतो) तो गरीब बिचारा पारवा आपल्या स्त्रीबरोबर क्रीडा करत असेल, त्याला का उगीच उपद्रव?

कुंभी ० : काय हा मूर्ख भट! त्या पारव्याकडे पाहतो आहे ! (पुनः ढेकळे मारतो)

मैत्रे० : अरेच्या! पुनः ढेकूळ ! (चोहोंकडे पाहून) अरे हा कुंभीलक . आलो - आलो; थांबा. (जाऊन झापा उघडून) ये आत. काय रे, अशा अंधारातून, पावसातून इकडे कोणीकडे ?

कुंभी ० : अहो ही ती -

मैत्रे०: कोण ? ही ती कोण ?

कुंभी ० : अहो आपली ती ही -

मैत्रे० : अरे ही ती, ती ही असे काय करतोस? नीट सांग.

कुंभी ॰ : तुम्ही तरी कोण ही ती, कोण ही ती, असे काय विचारता? नीट विचारा.

मैत्रे॰ : बरे, नीट सांग कोण ती ?

कुंभ ॰ : आता याला दुसऱ्या रीतीने सांगावे. (उघड) भटजी, आंब्याला मोहोर कोणत्या ऋतूत येतो.

मैत्रे॰ : मूर्खा ग्रीष्म ऋतूत.

कुंभी ॰ : विचार करा.

मैत्रे॰ : (चारूदत्ताजवळ येऊन मित्रा, ज्यात आंब्याला मोहोर येतो तो ऋतू कोणता ?

चारू॰ : अरे वसत.

मैत्रे॰ : (कुंभीलकास) मूर्खा, वसंत.

कुंभी ॰ : बरे, धनकनकसंपन्न राष्ट्राचे रक्षण कोण करितो ?

मैत्रे॰ : मूर्खा, रस्ते.

कुंभी ॰ : नीट विचार करा.

मैत्रे॰ : (चारूदत्ताजवळ येऊन) मित्रा, धनकनकसंपन्न राष्ट्राचे रक्षण कोण रे करतो ?

चारू॰ : अरे, सेना.

मैत्रे॰ : (कुंभीलकास) अरे सेना.

कुंभी ॰ : बरे, माझ्या दोन्ही प्रश्नांचे उत्तर आता एकदम द्या.

मैत्रे॰ : सेनावसंत.

कुंभी ॰ : पदे फिरवून सांगा.

मैत्रे॰ : (पाय फिरवून) सेनावसंत.

कुंभी ॰ : अहो शब्दांची पदे फिरवून सांगा.

मैत्रे॰ : हं ! हं ! वसंतसेना आली होय ? तरीच ! तर मग चारूदत्ताला कळविले पाहिजै. (जवळ जाऊन) मित्रा, तुझा धनिक तुला भेटायला येणार आहे.

चारू॰ : माझा धनिक? आमच्या सर्व कुलाला धनिक हा शब्दच ठाऊक नाही.

मैत्रे॰ : कुलाला नाही, पण तुला तो आता प्रत्यक्ष दर्शन देणार आहे.

चारू॰ : असे का ? नीट सांग काय ते.

मैत्रे॰ : नीट सांगू? वसंतसेना तुला भेटायला येत आहे.

चारू॰ : उगीच चेष्टा करितोस वाटते माझी?

मैत्रे० : खोटे वाटत असेल तर या कुंभलाकाला विचारून पाहा.

चारू० : खरेच काय रे कुंभीलका, वसंतसेना येत आहे?

कुंभी ० : होय महाराज, अगदी निघाल्या आहेत; आणि हेच कळवायला त्यांनी मला पुढे पाठवले आहे.

चारू० : शाबास ! तू मला आनंदाचे वर्तमान सांगितले याकरिता हे घे बक्षीस. (शेला देतो)

कुंभी ० : (शेला घेऊन मुजरा करून निघून जातो०

मैत्रे० : मित्रा, ही इतक्या अंधारातून का येत आहे समजलास? तू दिलेली रत्नमाला हलक्या मोलाची आणि तिचे दागिने बहुमोलाचे म्हणून आणखी काही मागायला येत आहे.

चारू० : अरे, येऊ दे. आली तर संतुष्ट होऊन जाईल. अरे, पण ही पाहा पावसाची सर अगदी अंगावर आली; तर ही सरेपर्यंत आपण आतल्या चौकात तिची वाट पाहत बसू चल (जातात)

(वसंतसेना, तिचा विट व एक दासी प्रवेश करितात)

विट० :

पद-(चाल-आम्ही काशीचे ब्राम्हण)

जरि नाहिं कमल तें करीं, तरिही सुंदरी,
दिसे दुसरी, कामुका इंदिरा खरी ॥ १ ॥
ही कामाची तलवार, करिल ज्या वार,
ठार तो समजा, नवमदनमंजिरी उमजा ॥ २ ॥
मानी कुरकामिनी, सहज ही बघुनि,
मूर्ति नयनीं, झुरणीस लागती मनीं ॥ ३ ॥
ऐसी लीलावती, कराया रती,
प्रियासह ती, चालली नटून गजगती ॥ ४ ॥

- आर्ये वसंतसेने, पाहिलास का हा चमत्कार?

पद-("पंचतुंड नररूंड" या चालीवर)

पंकें भरलीं वदनें ज्यांची ऐसे दर्दुर जल पीती ॥
केकावति मदभरें शिखंडी सुप्रसन्न हे तरू दिसती ॥ १ ॥
साधुनराला दुर्जन ऐसे लोपविती धन चंद्राला ॥
कुलटेसम ही एके ठायी नच राहे चंचल चपला ॥ २ ॥

वसंत० : विटा, तू म्हणतोस ते खरे आहे; तसेच हे मेघ गर्जना करितात, हे ऐकून मला वाटते की, ही रात्रच माझ्याशी मोठ्या

रागाने भांडायला येत आहे.

विट० : असे कशावरून म्हणतेस ? तिचा तुझा काही सवतीमत्सर आहे की काय?

वसंत० : अरे हो; सवतीमत्सर नाहीतर काय ! ती मला असे म्हणल असेल -

पद-(चाल-येते आलें थांब मी जलदी)

किती कपटि अससि तूं सवती ! ॥
रतिरंगी मन दंगचि असतां, आलिस कशि एकांतीं ? ॥ **ध्रु०** ॥
लग्नपयोधर शशिकांता मी नाहीं कशी तुज भीती ? ॥ २ ॥
ऐसे गर्जुनि कुपित निशा ही, रोधितसें कीं माझि गती ॥ ३ ॥

विट : तर मग या रात्रीची निंदाच केली पाहिजे.

वसंत० : अरे, निंदा करून काय फळ ? स्त्रीजातीचा स्वभावच असा. तुला मी एक सांगते -

साकी

मेघांनी बहु वर्षुनि गर्जुनि अशनिपात जरि केला ॥
मानिति नच त्या प्रियाकडे ज्या निघती जावया बाला -

विट : आर्ये वसंतसेने, हा पाहिलास का दुसरा चमत्कार -

पद-(चाल-लग्नाला जातों मी)

नोहे हा पवनं जवन वारू भासतो ॥
जनधारा शरभाराचि काय वर्षतो ॥ **ध्रु०** ॥
गर्जत घनभेरि महा ॥
चपलाध्वज झळकत हा ॥
हरूनि मेघभूप पहा ॥
नेतो शशिकरसमुहा ॥
जेविं सबल नृप परकरभार नेत तो ॥ १ ॥

वसंत० : अरे विटा, या दुष्ट मेघांचे नीच कर्म पाहिलेस का ?

विट : ते कोणते ?

वसंत० :

पद-(चाल-अरसिक किति हा शेला०

अवचित या मेघांनीं ॥
शशिकांति चोरिली संधी साधुनि ॥ **ध्रु०** ॥
भर्ता निर्बल मानुनि ॥

न्यावी त्याची स्त्री बहुतांनीं ॥
तैसें या मेघांनीं ॥
शशिकांति चोरिली संधी साधुनि ॥ १ ॥

विट : तसेच या दुष्ट मेघांच्या योगाने या दाही दिशा देखील पाहा कशा निस्तेज दिसतात त्या !

वसंत० : (मेघांकडे पाहून)

पद-(चाल-रामकारी जरि नृपपद गेलें)
निर्लज्जा मी प्रियसदनाला ॥
जातां भिवविसि कां तूं मजला ? ॥
लावूनि जलधाराकर तनुला ॥
स्पर्श कसा करिसी ? ॥ १ ॥

- (ऐकत नाही असे पाहून) मेघा !-

आरड सोडीं बहु जलधारा ॥
पाड विजा कीं वर्षी गारा ॥
स्त्रिया निघति ज्या रमणमंदिरा ॥
भीती न त्या तुजला ॥ २ ॥

- बाई चपले -

अंजनीगीत

कठिण असे गे मन पुरुषाचें ॥
करूणा नाहीं हृदयीं त्याचे ॥
परि तूं स्त्री मग या अबलेचें ॥
दुःख न जाणसि कां ? ॥ १ ॥

विट : आर्ये वसंतसेने, तू या विजेची निंदा करितेस हे ठीक नाही. हिचा तुझ्यावर केवढा उपकार आहे पाहिलास ? –

मधुनि मधुनि ही चमके ऐशी गगनीं म्हणुनिच दिसते ॥
गाढतमीं या प्रियसदनाचा स्पष्टचि मार्ग तुला तो ॥
निंदिसि कां तीतें ? ॥ स्मरसि न कां या उपकृतितें ? ॥ १ ॥

वसंत० : (काही पुढे जाऊन पाहून) विटा, आर्य चारूदत्ताचा वाडा हाच नव्हे काय ?

विट : होय, हाच. आर्ये वसंतसेने, तू सकलकलाभिज्ञ आहेस, चतुर आहेस; तेव्हा मी तुला उपदेश करावा असे नाही; परंतु स्नेहास्तव राहवत नाही म्हणून सांगतो की, त्या चारूदत्ताची आणि तुझी गाठ

पडल्यावर त्याच्यावर अत्यंत कोप करू नकोस. कारण -

दिंडी

फार कोपें रतिसौख्य होत नाहीं ॥
कोप नसतां काम तो विरस होई ॥
स्वल्प कोपूनि कोपवी अल्प त्यातें ॥
तुष्ट होउनि तोषवी स्वप्रियातें ॥ १ ॥

वसंत० : बरे; मी आले आहे म्हणून त्या श्रेष्ठ चारूदत्ताला कळीव.

विट : ठीक आहे. (चारूदत्ताजवळ जाऊन) महाराज,

पद-(चाल-माझें हृदय पोळत०

बहु नीपतरू फुलुनि डुलति हे कदंबही तयापरी ॥ ध्रु० ॥
जलदाकुल गगन अशा समयिं सुंदरीं ॥
स्मरशरहत मुदितमना योत मंदिरीं ॥
मेघजलें आर्द्रवसनकेशही शिरीं ॥
विद्युदघनघोररवें फार घाबरी ॥

चारू० : (मैत्रेयास) मित्रा, कोण आली आहे पाहून ये.

मैत्रे० : (वसमंतसेनेकडे जाऊन) कोण, तू का ? ये.

वसंत० : आर्या, मी नमस्कार करते.

मैत्रे० : तुझे कल्याण असो.

वसंत० : (विटास) ही छत्रधारिका चेटी हवी तर परत जाताना तुझ्या उपयोगी पडेल.

विट : असो. (मनात) या युक्तीने हिने हिला व मला परत जायाला सुचविले. (उघड) वसंतसेने, मी जातो, पण इतके लक्षात ठेव -

पद-(चाल-अस्तमान झाला)

कपटानृतभूमी ॥
मायादंभ गेह नामी ॥ ध्रु० ॥
केवळ रतिकेलीचें मंदिर ॥
सुरतोत्सवसौख्याचें आगर ॥
ऐसी गणिकतनु ही सुदर ॥
म्हणुनि कामहोमीं ॥
चतुरे तोषवि तो कामी ॥ १ ॥

वसंत० : आर्या मैत्रेया, तुमचा द्युतकार कोठे आहे ?

मैत्रे० : (मनात) वाहवा ! द्यूतकार म्हणून माझ्या मित्राला हिने मोठाच

मान दिला ! (उघड) अगे, तो शुष्क वृक्षवाटिकेत बसला आहे.

वसंत० : तुमची शुष्कवाटिका ती कोणती ?

मैत्रे० : अगे, जेथे कोणी खात नाही, पीत नाही, ती शुष्कवाटिकाच.

वसंत० : (हसत) असे का ?

मैत्रे० : तू आत जा.

वसंत० : (चेटिस) अगे, पण मी आत जाऊन बोलू काय बाई ?

चेटी० : ताईसाहेब, इतकेच बोला की, अहो, द्यूतकार ! हा प्रदोषसमय तुम्हाला शुभ आहे ना ?

वसंत० : असं कसे बोलवेल बाई माझ्यानेचम?

चेटी० : मुद्दाम नको बोलायला. त्यांच्यापुढे गेलात म्हणजे आपोआप येईल तोंडातून.

मैत्रे० : हं, वसंतसेने, चल आत.

वसंत० : (आत जाऊन चारूदत्ताच्या अगावर फुले फेकून० का द्युतकार, हा प्रदोषसमय तुम्हांला सुखवह आहे ना ?

चारू० : (तिच्याकडे पाहून उठून) काय वसंतसेना आली ? वसंतसेने ? –

साकी

प्रदोष माझा आजवरी ती जागरींच कीं गेली ॥
विरहश्र्वास सोडित सखये, निशाकाल दवडीला ॥
गांठ तुझी पडतां ॥ होइल आतां सुखदाता ॥ १ ॥

- प्रिये, या आसनावर बैस.

मैत्रे० : हो, हो, तुझ्याकरिता हा गालिचा मुद्दाम घातला आहे. बैस यावर.

(सर्व बसतात)

चारू० : मित्रा, मैत्रैया -

दिंडी

श्रवणिं सखिच्या कदंब कुसुम पाहे ॥
स्तनांवरि तें जलबिंदु ढाळिताहे ॥
मला वाटे युवराजपदीं हातें ॥
भूपतनया अभिषेक जणुं करीते ॥ १ ॥

मित्रा, हिची दोन्ही वस्त्रे अगदी भिजून गेली आहेत. तर हिला दुसरी कोरडी आणून दे.

मैत्रे० : (कुरकुरत) हो, आणतो.

चेटी : भटजी, बसा तुम्ही, मी देते आणून.

मैत्रे० : (एकीकडे) मित्रा, माझ्या मनात हिला काही विचारायचे आहे, विचारू काय रे ?

चारू० : हो हो, खुशाल विचार.

मैत्रे० : काय गे वसंतसेने, तू अशा पावसातून, काळोखातून इकडे गे कोणीकडे आलीस ?

चेटी: ताइसाहेब, हा ब्राम्हण अगदी भोळा दिसतो. मी याला उत्तर देते.

वसंत० : अगे, भोळा बरा असेल ! पक्का शहाणा आहे तो.

चेटी० : अहो भटजीबुवा, तुम्ही आणून दिलेल्या रत्नमालेचं मोल काय, म्हणून त्या विचारायला आल्या आहेत.

मैत्रे० : (एकीकडे) तरी मी याला मघाशी सांगितले की तू दिलेल्या रत्नमालेने संतुष्ट न होता दुसरे काही मादायला योत आहे. ह्यचेटीसह्व तुला रत्नमालोचे मोल घेऊन काय करावयाचे आहे गे ऋ

चेटी० : तसे नव्हे, तुम्ही जी रत्नमाला आणून दिलीत, ती आपली असे समजून ताईसाहेबांनी द्युतात गमावली व ज्याने जिंकली त्याचा कोठे ठिकाणा नाही.

मैत्रे०: उंः ! ही आमचीच कल्पना, उष्टी ! उष्टी !

चेटी० : तेव्हा च्या द्युतकाराचा ठिकाणा लागेपर्यंत हे दागिवे तुमच्याजवळ असू द्या. (अल्का दाखविते, मैत्रेय ते पाहून विचार करितो० का फारशी दृष्टी लावून पाहला ? हे दागिने आळखीचे आहेत वाटते.

मैत्रे० : नाही, आपले उगीच. कारागिराची कुशलता पाहून माझी दृष्टि तिकडे लागली.

चेटि : तर मग तुमच्या दृष्टीने तुम्हाला फसविले म्हणायचे. अहो, ताईसाहेबांनी तुमच्यापाशी जे ठेवायला दिले होते तेच हे अलंकार.

चारू० : काय ? तेच हे? तर मग आमची बोटे आमच्याच डोळ्यांत गेली म्हणायची. असो. पण ही एक आनंदाची गोष्ट समजली. पाहिजे.

मैत्रे० : हे अलंकार तुम्हांला कोठून मिळाले असे हिला विचारू का ?

चारू० : हो हो; काय चिंता आहे ?

मैत्रे० : (चेटीस) हं? हं?

चेटी० : (मैत्रेयाचे कानाशी) असे असे.

चारू० : अरे, असे कानात काय कुजबुजता ? मी कोणी परका आहे की काय ? मला कळू द्या काय ते.

मैत्रे० : अरे, ही (जवळ जाऊन कानाशी लागून) असे सांगते; विचार हवे तर.

चारू० : खरेच काय गे ते अलंकार !

मैत्रे० : मित्रा, आता कसला संशय ? तेच हे.

चारू० : मी कोणाचे प्रिय वचन कधी निष्फळ केले नाही, येवढ्याकरिता ही घे अंगठी (अंगठी काढावयास जातो पण नाही असे पाहून लज्जित होतो)

वसंत० : (मनात) यासाठीच तुझ्या संगतीतची इच्छा करावी ती !

चारू० : (एकीकडे वळून खेदाने) शिवशिव ! काय दुःख हे -

पद-(राग-कानडा : त्रिताल)

धनही पुरूष जो होई ॥
काय जगींया जीवित त्यांचे,
रोष तोषही निष्फळ जाई ॥ ध्रु० ॥
दंतावांचुनि भुजंग लोकीं ॥
विपक्ष खग वा शुष्क तरूच कीं ॥
नाहिं जलाचा लव ज्या टाकीं ॥
कोण तया पाही ॥ १ ॥

- तस्मात् मित्रा, व्यर्थ रे आमची जिणे ! कारण संतोषकाळी देखील ही निर्धनता आडवी येते.

मैत्रे० : मित्रा, उगीच जिवाला संताप करून घेऊ नकोस, तुझ्याकडे काय दोष आहे ? (हसून) पण काय गे ऍ ज्यात हे दागिने बांधिले होते तो माझा पडदणीचा जुना पंचा कोठे आहे ?

वसंत० : आर्या, रत्नमालेने या जनाची तुलना करणे आपल्याला बरे कसे वाटले ?

चारू० : वसंतसेने, असे जर न करावे तर कसे करावे ? कारण तूच पाहा की -

साकी

भूतार्थावरि पौरजनांची श्रद्धा बसेल कैसी ॥
संशय माझा येइल त्यांनी निंदितील कीं मजसी ॥
म्हणुनि असें केलें । तुजला विपरित कां गमलें ॥ १ ॥

मैत्रे० : काय ग वसंतसेने, तू आज येथेच निजणार वाटते?

चेटी० : अहो भटजीमहाराज, आपल्याला एवढी रिकामी उठाठेव कोणी सांगितली आहे ?

मैत्रे० : नाही गे, आपले सहज विचारले. पण मित्रा, पाहिलेस का रे आम्ही येथे सुखाने बसलो आहे हे पाहवेना म्हणून आम्हांला उठविण्यासाठीच जसा काय हा पर्जन्य जलधारा सोडीत पुन्हा आला.

चारु० : मित्रा, हा पाहा चमत्कार ! –

पद-(झंपा, प्रबंध)

जशीं सज्जनांची मनें असति बहु विमल तीं,
तेंवि घन वर्षति सुनिर्मल जलें ॥
जिष्णुकरशरततींसमचि धारा गळति ॥
कर्कश ध्वनि करिति वेगामुळें ॥
चंडवाते किती बिंदु भूवरि पडति ।
शक्रकोशांतलिंच मुक्ताफळें ॥ १ ॥

- अहाहा ! प्रिये वसंतसेने, हा पाहिलास का चमत्कार ! -

पद-(वसंत बहार : त्रिताल)

जलधरसंघे नभ भरलें तें ॥
वासिते झालें सौरभवातें ॥ ध्रु० ॥
कांता जैसी प्रियतम पतिला ॥
आलिंगन दे तशि ही चपला ॥
धांवुनी वेगें या मेघाला ॥
प्रेमें आलिंगन बघ देते ॥

(वसंतसेना श्रृंगारभावाने अभिप्राय समजून चारूदत्ताला आलिंगन देते; चारूदत्तही स्पर्शसुखाचा आनंद दाखवून तिला आलिंगन म्हणतो)

साकी

मेघा अति गंभीर रवानें करीं गर्जना आतां ॥
स्पर्शें रोमांचित मी झालों आलिंगी मज कांता ॥
मन्मथ संचरला ॥ कदंबसुमता ये तनुला ॥ १ ॥

मैत्रे० : अरे दुष्टा दुर्दिना, या मेघगर्जनेने आणि विद्युल्लतेच्या स्फुरणाने हिला भिववितोस हे चांगले करीत नाहीस.

चारु० : छे छे, मित्रा, या दुर्दिनाची निंदा करू नकोस. याचा माझ्यावर

मोठा उपकार आहे. कारण याच्या योगाने माझ्या प्रियेने मला आलिंगन दिले. अहाहा ! मित्रा -

पद-(राग-मालकांस : त्रिताल)

तेचि पुरुष दैवाचे ॥ धन्य जगिं साचे ॥ ध्रु० ॥
अंगें भिजली जलधारांनीं ॥ ऐशा ललना स्वयें येउनी ॥
देती आलिंगन ज्यां धावुनि ॥ थोर भाग्य त्यांचें ॥ १ ॥

अंक चवथा समाप्त

❖

अंक पाचवा

प्रवेश पहिला

(चारूदत्ताचा वाडा. वसंतसेना व दासी प्रवेश करितात)

दासी : ताईसाहेब, आज आपल्याला उठायला जरा उशीर झाला नाही.

वसंत॰ : (लाजून) झाला असेल; पण श्रेष्ठ चारूदत्ताची स्वारी कोठे आहे ?

दासी : वर्धमानकाला सांगून ते मघाशीच पुष्पकरंडक जीर्णोद्यानात गेले.

वसंत॰ : वर्धमानकाला त्यांनी काय सांगितले आहे ?

दासी : आपल्याकरिता गाडी तयार असू दे म्हणून.

वसंत॰ : त्या गाडीत बसून मला कोठे जायचे ?

दासी : कोठे म्हणजे ? पुष्पकरंडक जीर्णोद्यानात.

वसंत॰ : (मोठ्या आनंदाने) सखे, अगदी मनात होते तसेच झाले. काय सांगू तुला -

पद-(चाल-अजि शेवटता लाभ)

जरि रात्रीचा काळ सुखाचा गेला ॥
सहवास तयाचा घडला ॥
जरि पाहुनि तें हास्यवदन बहु वेळां ॥
अति तोष मनाला झाला ॥ चल ॥
तरि समाधान नयनांचें ॥
नच झालें पुरते साचें ॥
घेईन पुन्हां मी त्यांचें ॥ चाल ॥
सुखदर्शन तें केव्हा ऐसी मजला ॥
उत्कंठा या समयाला ॥ १ ॥

दासी : पण ताईसाहेब, आता उशीर आपल्याकडूनच आहे.

वसंत॰ : असे काय ? चल तर ही निघाले मी. पण गाडी कोठे आहे ती ?

दासी : आता इतक्यात वर्धमानक गाडी तयारी आहे म्हणून सांगायला येईल.

वसंत॰ : काय गे, (इकडे तिकडे पाहून) मी वाड्याच्या आतल्या चौकात

आहे; नव्हे काय?

दासी : वाड्यातल्या आतल्या चौकात इतकेच नव्हे ताईसाहेब, वाड्यातल्या सर्व मनुष्यांच्या अगदी अंतःकरणात आहा. आपण आता जाल तेव्ह धूतबाईंना फार दःख होईल.

वसंत० ः खरेच अगे ही रत्नमाला घेऊन धूताबाईंना नेऊन दे आणि सांग की, ही या आपल्या दासीला शोभत नाही; तर कृपा करून आपण गळ्यात घालावी. ("आज्ञा" असे म्हणून ती जाते)

(रदनिका रोहसेनाला घेऊन येते)

रद० : बाळा, ही, घे, ही घे. कशी छानदार आहे बघ. ती काय मेली सोन्याची, पिवळी, वाईट! ती नको गे बाई आमच्या सोन्याला !

रोह० : मी नाही जा घ्यायचा तसली मातीची. मला -

पद-(असावरी : त्रिताल)

सोन्याची गाडी दे ॥ ध्रु० ॥
दे आधीं करून, मी जाऊन खेळेन,
ही टाक मोडून, जा तुला हवी तर घेऊन ॥ १ ॥

रद० : (सुस्कारा टाकून)

पद-(चाल-नको हरी निशिं)

नांव नको तें घेउं तान्हुल्या, विटाळ आम्हां सोन्याचा ॥ ध्रु० ॥
हे दिन जाउनि जेव्हां पडतिल पुन्हा धनाच्या राशि घरीं ॥
खेळ घेउनी सोन्याची मग, तोंवरि बाळा हीच बरी ॥ १ ॥

(त्याला वसंतसेनेजवळ घेऊन येते०

वसंत० : रदनिके, आलीक, ये बैस. कोणाचा गे हा मुलगा? अंगावर अलंकार नाहीत, तरी किती सुंदर दिसतो. याच्या मुखचंद्राकडे पाहून मला फार आनंद होतो. खरेच कोणचा गे हा ?

रद० : हा आमच्या यजमानांचा मुलगा. याचे नाव रोहसेन.

वसंत० : असे काय ? तरीच ! (उठून) ये बाळा, ये! (घेऊन) बाळा, मला पापा दे पाहू. हा लबाड; रदनिके, याचा तोंडावळ आणि त्यांचा तोंडावळा अगदी सारखा दिसतो, नाही ?

रद० : तोंडवळाचसा काय, स्वभावसुद्धा एकसारखा आहे, सध्या आमचे यजमान त्याच्याकडेच पाहून दिवस लोटताहेत.

वसंत० : खरे म्हणतेस ? अगे पण हा रडतो का? बाळा, तुला काय पाहीजे ?

रद० :

पद-(चाल-निशा फार चढली)

किती सांगू हो गुण बाळाचे हट्टी मुलखाचा ॥
हट्टी मुलखाचा ॥ करावा लाड किती याचा ॥ १ ॥
खेळत होता एक मुलासह , तो बाई थोराचा ॥
पाहुनि त्याचा मागुं लागला गाडा सोन्याचा ॥ २ ॥
करूनि दिला मग या तसा हा सुरेख मातीचा ॥
परि ऐकेना छंद कसा तो सोडीना मनिंचा ॥ ३ ॥

- आता या गुलामाला मी सोन्याचा गाडा कोठला देऊ बरं ?

वसंत० : शिवशिव ! देवा ! ही निर्धनता फार वाईट -

पद-(चाल-आम्रमंजुरी तुला)

कृतांत पुरूषा असा ॥
होसी निष्ठुर तूं बा कसा ? ॥ ध्रु० ॥
कमलदलीं जलबिंदुचि जैसे ॥
भाग्य नराचें चंचल तैसें ॥
खेळसि त्या सरसा ॥ १ ॥
नको रडूं बाळका असा तूं ॥
तुझे सकलही पुरतिल हेतू ॥
राहि उगा पाडसा ! ॥ २ ॥

रोह० : रदनिके, कोण गे ही ?

वसंत० : बाळा, ही तुझ्या पित्याची गुणांनी विकत घेतलेली दासी आहे.

रद० : रअरे, ही तुझी आई होते.

रोह० : तू खोटे बोलतोस; ही नव्हे माझी आई ! आई म्हणतोस, तर हिच्या अंगावर दागिने गे कुठले ?

वसंत० :

साकी

(चाल-कंध बिन रहे कैसी अकेली)

मनोहर असुनि तुझे मुख फार ॥ ध्रु० ॥
बाळा बोलुनि शब्द असे, कठिण परी बहु दीन ॥
भेद नको करूं हृदयाचा होत जिवाला शीण ॥ १ ॥

- (अंगावरील दागिने काढून) ही पाहा, आता झाले ना मी तुझी आई? घे दागिने आणि तुला हवी तशी गाडी करवून आण.

रोह॰ : मला नकोत जा.

वसंत॰ : ते का रे बाळा ?

रोह॰ : का म्हणजे ? तू रडतोस म्हणून.

वसंत॰ : (डोळे पुसून नाही बरे रडत, घे आता.

(वर्धमानक येतो॰

वर्ध॰ : रदनिके, वसंतसेनाबाईसाहेबांना सांग की, मागल्या दरवाज्यापाशी गाडी तयार आहे, लवकर निघायचे करावे.

रद॰ : (वसंतसेनेजवळ येऊन) गाडी तयार आहे; आपल्याकडूनच उशीर आहे.

वसंत॰ : असे काय ? तर ही मी उठले. पण आतून धूतबाईंना भेटून येईपर्यंत थांब म्हणून सांग त्याला. (जाते)

वर्ध॰ : बरे झाले. मी गाडीतील बैठक आणायला विसरलो तेवढी घेऊन येतो. (पुढे पाहून) अरे, हा कोण जती योत आहे? अपशकूनच समजायचा ! बरे, आपण उजव्या बाजूने जाऊ.

•

प्रवेश दुसरा

(रस्ता. भिक्षु येतो)

भिक्षु : हे सर्व लोक अज्ञानांधकारात केवळ बुडून गेले आहेत -

पद्य-(चाल-कालंगडा : दीप)

मूढ हो मनीं उमजा ॥
या जगिं धर्मचि धना समजा ॥ ध्रु॰ ॥
पंचेंद्रिय खल तस्कर यातें ॥
नित्यचि टपती चोरायतें ॥
म्हणुनि करा हो ध्यानरवातें ॥
रात्रंदिन न निजा ॥ १ ॥

- मी मूढ लोकांचा मार्ग सोडून देऊन कसा चटकन सुखी झालो ! तो प्रपंच नको आणि त्या विवंचनाही नकोत. बरे, आता या उद्यानात जाऊन एवढी छाटी धुऊन घ्यावी. (पाहून) अरे, हा कोण ? श्रेष्ठ चारूदत्त वाटते ! हो, आणि तो दुसरा? त्याचा मित्र मैत्रेय. बरे, ज्याने आपले मस्तक चारूदत्ताच्या पायांवर ठेविले आहे व ज्याच्या जवळ एक तुटलेली विडी पडली आहे तो कोण ?

(न्याहाळून) अरे, हा गोपाळपुत्र आर्यक असावा. यालाच धरण्याकरिता पालक राजाने नुकतीच दवंडी पिटविली होती. होय, तोच हा. याला श्रेष्ठ चारूदत्ताने गुप्तपणे साहाय्य केले वाटते. शाबास चारूदत्ता! तू खरा उदार पुरुष आहेस. असो; या वेळी याच्या दृष्टीस पडणे उचित नाही; तर आपण राजशालकाच्या उद्यानात जावे.

(जाऊ लागतो व चालता चालता)

पद्य-(चाल-कैसा जोग कमाया बे)

तो नर दुःखमुक्त झाला ॥
त्याच्या करीं स्वर्ग आला ॥ ध्रु० ॥
ज्यानें जिंकुनि पंचेद्रियगण, मोहनाशही केला ॥
अहीकार चांडाळ जयानें. नष्टदशेला नेला ॥ १ ॥

- अरे, हेच ते उद्यान - (आत जाता जाता)

पद्य-(चाल-जातो पंढरिला पंढरिला)

आधी मन मुंडा ॥ व्यर्थ मुंडिता मुंडा ॥ ध्रु० ॥
मुंड मुंडिलें, तुंड तुंडिलें, परंतु ज्यानें लोभें ॥
नाहीं मुंडिलें, चित्त आपुलें, काय तयाला लाभे ॥ १ ॥

(पडद्यात शब्द होतो)

"कोण आहे रे तो ? गोसावडा ! अरे दुष्ट गोसावड्या, उभा राहा, थांब."

भिक्षु : अरे, हा राजशालक संस्थानक मला धरतो की काय कोण जाणे. एका भिक्षूने याचा अपमान केला होता, म्हणून जो भिक्षु भेटेल, त्याच्या नाकात वेसण घालून हा त्याला हिंडवितो. मी तर निराश्रित आहे, शरण कुणाला जाऊ ! आता बुद्धा, तूच माझे रक्षण कर.

(शकार व विट येतात)

शका० : अरे दुष्टा गोसावड्या, थांबा, उभा राहा. मद्यप्राशनसमयी खाण्याकरिता जसा तांबड्या मुळ्याचा बुडखा तोडतात, तसा तुझा मी गळा तोडतो बघ.

विट : अरे काणेलीपुत्रा, प्रपंचाला त्रासुन ज्याने भगवी वस्त्रे धारण केली, त्याला ताडण करणे बरोबर नाही. दे सोडून त्याला. हा पाहा बागेत काय चमत्कार आहे तो -

साकी

शरणप्रद हे तरू अनाथा सौख्यद वडिलांसम कीं ॥
नगरा सोडुनि वनीं उभे तरि उपकारक हे लोकीं ॥
सत्यचि जाणावे ॥ यांना साधुचि मानावें ॥ १ ॥

भिक्षु : हे उपवासका, माझ्यावर कृपा कर.

शका॰ : पाहा रे विटा, हा गोसावडा माझी निंदा करतो.

विट : काय म्हणतो तो ?

शका॰ : मला उपासक म्हणतो, तर मी काय न्हावी आहे वाटते ?

विट : अरे, हा तुझी स्तुती करितो - निंदा नव्हे ही.

शका : मग चिंता नाही. अरे श्रमणका, ऐक.

भिक्षु : तू धन्य आहेस, तू पुण्य आहेस.

शका॰ : पाहा रे विटा, हा गोसावडा मला 'तू धन्य आहेस.' 'तू पुण्य आहेस' असे म्हणतो. तर मी काय श्रावक आहे का कोष्टी आहे?

विट : मित्रा, हीसुद्धा स्तुतीच - निंदा नव्हे.

शका॰ : खरोखरच निंदा नव्हे ना ? स्तुती करू दे हवी तेवढी. स्तुतीला मी पात्रच आहे. पण हा येथे कशाला आला आहे ?

भिक्षु : मी आपली छाटी धुण्याकरितच येथे आलो आहे.

शका॰ : 'अरे दुष्टा श्रमणका, सर्व उद्यानांमध्ये श्रेष्ठ असे हे पुष्पकरंडक नामक जीर्णोद्यान माझ्या मेव्हण्याने मला दिले आहे. ज्यात कोल्ही-कुत्री खुशाल पाणी पितात, पण मी वरपुरूष ज्यात कधी स्नानसुद्धा करीत नाही, त्या पुष्कारणीत तू ही आपली कुळथाच्या पाण्यात बुडविल्यासारखी, ओंगळ, घाणेरडी भगवी लक्तरे धुतोस काय? तर तुला आणखी मारतो.

विट : मला वाटते हा नवा संन्यासी आहे, घटलेली नाही.

भिक्षु : उपासका, तुझा तर्क खरा आहे; मी नुकताच संन्यासी झालो.

शका॰ : तू जन्मापासून का रे संन्यासी नाही झालास ? अरे चोरा !

(मारतो)

भिक्षु : (मार सोसून) नमो बुद्धाय ! नमो बुद्धाय !

विट : या गरिबाला मारून तुला काय लाभ होणार आहे ?

शका॰ : अरे गोसावड्या, मी विचार करतो तोपर्यंत उभा राहा.

विट : विचार कोणाबरोबर करतोस ?

शका॰ : आपल्या मनाबरोबर.

विट : बरे कर. (मनात) हा संन्यासी अजून पळून जात नाही. तेव्हा हा मूर्ख आहे !

शका० : (आपल्याशी) हे पुत्रका मना, या संन्याशाने जावे की राहावे ? किंवा जाऊ नये आणि राहूही नये ? (विटास) हां ! केला मी विचार. माझे शहाणे मन मला हळूच सांगते की, याने जाऊ नये, राहू नये, उच्छवास टाकू नये, विश्र्वास टाकू नये, येथेच पडून लवकर मरावे.

भिक्षु : नमो बुद्धाय ! मी शरण आहे.

विट : जाऊ दे त्याला.

शका० : बरे, जायचे तर काही संकेताने जावे.

विट : कोणता संकेत ?

शका० : संकेत हा की, याने पाण्यात चिखल टाकावा, पण पाणी गढूळ होऊ नये. हे त्याला कठीण वाटत असेल तर पाण्याचा ढीग करून त्यावर चिखलाचा गोळा ठेवावा आणि मग जावे.

विट : (मनाशी) काय मूर्खपणा हा !

साकी

दुश्र्चरिताश्रय खरे चालते पुत्रचि पाषाणाचे ॥
मानुष्याला लाजविणारे वृक्षचि कीं मांसाचे ॥
ऐसे मूर्ख शिरोमणि असती ॥
जन्मा आले भूवरतीं ॥
भारचि होती ॥
जननिस कष्टविती ॥ १ ॥

भिक्षु : (शकारास शाप देतो)

शका० : मित्रा विटा, हा काय म्हणतो रे ?

विट : हा तुझी मोठी स्तुती करतो.

शका० : स्तुतीच करतो ना ! मग चिंता नाही. जारे, जा आता.

भिक्षु : (चरफडत निघून जातो)

शका० : विटा, हा पाहा रे पुनः -

विट : जाऊ दे रे ! हे वृक्ष पाहा आपल्या लतारूप स्त्रियांबरोबर कसे आनंदाने डुलत आहेत.

शका० : खरे रे खरे; आणि हे वानर पाहा कसे फणसासारखे लोंबताहेत !

विट : मित्रा, या सुंदर शिलातलावर बैस तरी.

शका० : हा पाहा मी बसलो, तू पण बैस. (बसतात) मित्रा, अजून पाहा त्या वसंतसेनेची मला वारंवार आठवण होते.

विट : (आपल्याशी) तिने याची इतकी निर्भर्त्सना केली तरी हा तिचेच निंदन करितो. अथवा हेही योग्यच आहे, कारण -

अंजनीगीत

स्त्री जरी अवमानी नीचाला ॥
कामज्वर ये अधिकचि त्याला ॥
सुजनीं पावें परि शमनाला ॥
नष्टचि बा होई ॥ १ ॥

शका० : काय रे विटा, लवकर ये म्हणुन स्थावरक चेटला सांगितले असून तो अजून का बरे आला नाही ? मला तर भूक फार लागली आहे. पायांनी जाववत नाही. हा सूर्य पाहा, एखाद्या चिडलेल्या तांबड्या तोंडाच्या माकडासारखा दिसतो आहे, अगदी पाहवत नाही याच्याकडे.

विट : तसेच ते पाहा तिकडे -

पद-(चाल-बाळा जो जो रे)

चारा सोडुनिया, गोकुळ हें तरुतलिं बसलें पाहे ॥ ध्रु०॥
तृषितचि मृगपंक्ती, बघ पीती, रविकरतत्पजलें कीं ॥
तपनाची भीती, बहु चित्तीं, मार्गी कोणि न फिरती ॥
यास्तव वाहन तें, मज वाटे, येतां मार्गी राहे ॥ १ ॥

शका० : पण स्थावरक चेट अजून का येत नाही रे ? बरे, तो येईपर्यंत मी थोडे छानदार गातो. गाऊ ना. (गाऊन) मित्रा, कसा गायलो रे मी ?

विट : ते काय विचारवे ? आपण केवळ गंधर्वच आहा.

शका० : अरे, मी गंधर्व कसा नसेन ? पाहा -

ओवी

हिंगू जीरक भद्रमुक्ता ।
सगडा शुंठी वचा सुहिता ॥
ती म्या सेविली गंधयुक्ता ।
गंधर्व मग मी कसा नव्ह ? ॥ १ ॥

इतकेच करुन नाही गायला येत ! आणखी काय केले, सांगू का !

हिंग मिऱ्यांचा लावुनि सुवास ॥
घृतपाचित करुनि त्यास ॥
भक्षिलें म्यां कोकिलांचे मांस ॥
कोकिळस्वर मी कसा नव्हे ? ॥ २ ॥

- अरे, पण तो चेट का येत नाही ?

विट : आता लवकर येईल.

(गाडीचा आवाज होतो. चेट व वसंतसेना येतात)

चेट : माझ्या पोटात धाक पडला आहे, दिवस वर डोईवर आला आता धनी काय म्हणतील कोण जाणे ! झ्यां झ्यां, बाळ्य बाळ्या !

वसंत० : अगे बाई, हा वर्धमानकाचा शब्द नव्हे ! चारूदत्ताने दुसरा गाडीवान पाठविला का काय कोण जाणे. (दुश्चिन्ह झालेसे दाखवून) देवा ! –

पद-(चाल-मना तळमळसी०

शून्य कां भासे, चहुंकडे शून्य कां भासे ॥
कांपतें हृदय कां असें, गति न भली दिसे ॥ ध्रु० ॥
स्फुरतो कां हा नयन कळेना ॥
भिति मनींची केविं गळेना ॥
अवघें विपरीत असे॥ १ ॥

शका० : मित्रा विटा, गाडी आलीसे वाटते.

विटा : कशावरुन तुला समजले ?

शका० : हा पाहा म्हताऱ्या डुकरासारखा चाकांचा घरघर शब्द होत आहे. (चेट येतो त्यास पाहून) पुत्रका, स्थावरका चेटा, आलास? बरे झाले.

चेट : आलो महाराज.

शका० : गाडी आली?

चेट : आली महाराज.

शका० : बैल आले ?

चेळ : आले धनीसाहेब.

शका० : बरे, तूही आलास ?

चेट : हा मी महाराज आपल्यापुढेच उभा आहे.

शका० : बरे तर, आण गाडी आत.

चेट : कोणत्या वाटेने आणू ?

शका० : ह्या पडक्या भिंताडावरुन आण.

चेट : त्या वाटेने आणली तर गाडी मोडेल, बैल मरतील आणि मीही मरेन महाराज.

शका० : बरे मग ? मी राजाचा मेव्हणा आहे. मला काय कमी आहे? गाडी मोडली तर दुसरी करीन; बैल मेले तर दुसरे घेईन आणि तू मेलास तर दुसरा गाडीवान ठेवीन.

चेट : महाराज, तुमचे सगळे ठीक आहे, पण मी गरीब विनाकारण प्राणाला मुकेन त्याचे काय ?

शका० : काही चिंता नाही; त्या पडक्या भिंताडावरून गाडी आणली पाहिजे, बस्स !

चेट : पण महाराज -

शका० : बस्स, बोलू नकोस, लवकर आण.

चेट : बरे महाराज. चला रे बाबांनो, (संभाळून आणून) ही आली महाराज गाडी.

शका० : काय रे रांडलेका, तू मेला नाहीस आणि बैलही मेले नाहीत !

चेट : आपल्या पायांच्या पुण्याईने वाचलो, महाराज.

शका० : मित्रा, चल आपण गाडीत बसू. तू माझा गुरू, तू माझा शिक्षक, तू माझा मित्र, म्हणून तूच आधी बैस.

विट : बरे, मी बसतो. (बसू लागतो)

शका० : अरे थांब, थांब; ही गाडी तुझी म्हणुन तू आधी बसतोस वाटते ? गाडीचा धनी मी आहे, तेव्हा मी बसणार आधी. चल, हो बाजूला.

विट : आपणच मला बैस म्हणून सांगितले आणि आता आपणच असे म्हणता ?

शका० : मी तसे म्हटले म्हणून ? 'महाराज, आपण आधी बसावे' असे म्हणावे की नाही तू ?

विट : बरे, आपण बसा आधी.

शका० : हा फिरीव रे गाडी.

चेट : (गाडी फिरवून) चढावे, महाराज.

शका० : (गाडीजवळ जाऊन, पाहून, भिऊन, विटाच्या गळ्याला मिठी मारतो) अरे, मी मेलो रे मेलो ! गाडीत कोणी राक्षस बसली आहे, किंवा कोणी चोर बसला आहे. राक्षस असली तर आम्हाला चोरून

नेईल, आणि चोर असला तर खाऊन टाकील ! आता कसे करावे बरे ?

विट : मित्रा, भिऊ नकोस. दुपारच्या उन्हाने तुझी दृष्टी दिपली म्हणून तुला असे दिसते. चेटाची सावली ती.

शका० : पुत्रका चेटा, जिवंत आहेस ना बाबा ?

चेट : होय, महाराज.

शका० : मित्रा विटा, गाडीत कोणि स्त्री बसली आहे. तू बघ बरे.

विट : चल पाहू.

वसंत० : (विस्मय पाहून) अरे प्रारब्ध ! हा माझ्या नेत्रांना त्रास देणारा राजशालक आला ! आला माझे प्राण राहतात की नाही कोण जाणे. माझे येथे येणे निष्फळ झालेसे वाटते.

विट : (वसंतसेनेस पाहून आपल्याशी) अरे अरे ! फार वाईट गोष्ट झाली ! –

पद-(चाल-लावणीची)

वसंतसेना हरिणीसम या व्याघ्रकरीं सांपडली ॥
वाटे दुर्दैवें ही अबला मृत्युमुखांतचि दिधली ॥ १ ॥
चंद्रधवल जो मृदुपुलिनावरि करि आनंदें केली ॥
त्या हंसा सोडुनि ही हंसी काका कां अनुसरली ॥ २॥

- वसंतसेने, काय केलेस हे ?

नेता पूर्वी आर्जवूनि तुज अवगणना कां केली ॥
परि धनलोभें आलिस आतां बुद्धि कशी गे चळली ॥ ३ ॥

वसंत० : नाही नाही, मी त्याच्यावर अनुरक्त होऊन आले असे नाही. गाडीची अदलाबदल झाल्यामुळे चुकून इकडे आले आहे. मी तुला शरण आहे. आला तूच माझे रक्षण कर.

विट: भिऊ नकोस. (मनात) येथे आता ठकविद्या लढविली पाहीजे. (शकाराजवळ येऊन) खरेच रे मित्रा. गाडीत कोणी राक्षसी बसली आहे.

शका० : राक्षसी आहे म्हणतोस, मग तिने तुला कसे रे नाही खाल्ले ?

विट : अशी भलतीच कल्पना करण्यात काही अर्थ नाही. तर चल, आपण या दाट झाडीच्या सावलीतून चालत जाऊ.

शका० : चालत गेल्याने काय होईल ?

विट : असे केल्याने आपल्याला व्यायाम होईल आणि बैलांना विसावा सापडेल.

शका० : बरे तर, तसेच करू, येथे राय ! चेटा गाडी घेऊन जा, आम्ही पायांनीच येतो - पण नाही नाही, गाडीतच बसून गेले पाहिजे. कारण मी गाडीत बसून चाललो म्हणजे लोक म्हणतील की, ही राजशालक संस्थानकांची स्वारी आली आहे.

विट : (मनात) आता कोणता उपाय करावा बरे ? विषाचे अमृत करायचे म्हणजे मोठे कठीण. असो. आता काय होईल ते होवो. खरे सांगावे हे बरे. (उघड) मित्रा, गाडीत राक्षसी आहे म्हणून जे सांगितले ते थट्टेने सांगितले.ही वसंतसेना गाडीत बसून तुझ्याशी रमण्याकरिता आली आहे.

वसंत० : इडापिडा टळो, अमंगळ पळो; हा काय भलतेच बोलला हे !

शका० : (आनंदाने) हा ! मी वीरपुरूष, मनुष्यवासुदेव, म्हणून मला भेटण्याकरिता आली होय ? मित्रा, मी पुर्वी तिला कोप आणला होता; पण तिला आता सुप्रसन्न करितो बरे का.

विट : बरे, कर.

शका० : हा मी तिच्या पाया पडतो. (जवळ जाऊन) हे अंबिके देवी, मी तुझा दास विनंती करितो, ऐक. हे सुंदरी, मी तुझ्या पायांवर मस्तक ठेवितो, तुला हात जोडतो, मी पूर्वी केलेल्या अपराधांची तू मला क्षमा कर. (पाया पडू लागतो)

वसंत० : चल, दूर हो मूर्खा, काय बोलतोस हे ! (पायाने लोटून देते)

शका० : (क्रोधाने) काय गे दांडगे ! –

श्लोक

जें अंबानी प्रीतीनें चुंबियेलें ॥
देवालाहि जें नसे नम्र झालें ॥
तें पायांनीं ताडिलें उत्तमांग ॥
जैसें रानीं दुःश्रृगालें मृगांग ॥ १ ॥

- काय रे चेटा, ही तुला कोठे सापडली रे ?

चेट : माझा तर्क असा वाहतो का, गावातल्या ओझ्याच्या गाड्यांची जेव्हा रस्त्यात दाटी झाली तेव्हा चारूदत्ताच्या बागेच्या दाराजवळ मी आपली गाडी अम्मळ उभी केली होती. तेव्हा ही बाई आपलीच गाडी समजून आत केव्हा बसली हे काही मला समजले नाही. मी तसाच गाडी घेऊन आलो.

शका॰ : तर मग गाडीची अदलाबदल झाल्यामुळे ही इकडे आली; माझ्याशी रमण्याकरिता काही आली नाही! अगे हे गर्भदासी, उत्तर माझ्या गाडीतून. त्या भिकारड्या चारूदत्ताला अनुरक्त होऊन माझे बैल खराब करतेस काय?

वसंत॰ : (मनाशी) चारूदत्ताला अनुरक्त झाले हे ह्याच्या तोंडचे शब्द माझ्या कानाला फार गोड लागले. आता पुढं काय होईल ते होवो !

शका॰ : उतरतेस की वेणी धरून ओढू खाली ?

विट : छे-छे, मित्रा, असे करू नकोस, मी तिला उतरवितो. (जवळ जाऊन) वसंतसेने, उतर बरे.

वसंत॰ : (उतरून) आता काय गति होईल कोण जाणे !

शका॰ : (आपल्याशी) मागे हिने माझा अपमान केला होतो, त्यामुळे जो कोपाग्नी धुमसत होता तो आज हिच्या लाथेने पेटला आहे. तर हिला ठार मारल्यावाचून काही तो शांत होणार नाही. (उघड) अरे विटा -

श्लोक

जरि इच्छिसी लांब आणि विशाल ॥
गुलानार बारीक ऐशी दुशाला ॥
जरी पाहिजे मांसही खावयाला ॥
कुचूकुचू कुच्चू कुचू चावायला ॥ १ ॥

विट : तर काय म्हणतोस ?

शका॰ : माझे एक काम कर.

विट : करीन, पण अकर्य नाही करणार.

शका॰ : अरे, अकर्य तर नाहीच आणि त्या राक्षसीचेही भय नाही.

विट : तर मग सांग कय ते.

शका॰ : दुसरे काही नाही, वसंतसेनेला मारून टाक.

विट : शिवशिव ! काय बोलतोस हे -

पद-(चाल-असतें जरि तें अन्य रत्न बाला)

अबला स्त्री ही केवल बाला, भूषण नगरीचें ॥
वेश्या परि कुलयोषेसम आचरण लीनतेचें ॥
लवाहि हिचा अपराध नसोनी वधिन जरी मी अंगे ॥
परलोकनदी तरूनि जावाया नाव कोणती सांगे ॥ १ ॥

शका॰ : अरे, ती नाव मी देईन तुला; आणि हे बघ, या बागेच्या एका

कोपऱ्यात जर तिला मारून पुरून टाकलीस, तर तुला कोण पहायला आले आहे? भित्राच आहेस तू !

विट : कोण मनुष्य पाहत नसेल तरी दुसरे आहेत -

साकी

दाही दिशा वनदेवी हिमकर दीप्तकिरण भास्कर कीं ॥
मारूत आत्मा गगन तसें हें; दुष्कृत सत्कृत लोकीं ॥
असतां साक्षी हे । दुष्कर्मी नच कर वाहे ॥ १ ॥

शका० : अरे, हिच्या अंगावर वस्त्राचे झाकण घालून मार.

विट : महा अधम आहेस तू !

शका० : (मनात) हा म्हतारडा कोल्हा अधर्मभीरू आहे, तर आता चेटाला अनुकूल करून घ्यावे. (उघड) पुत्रका चेटा, तुला मी सोन्याची कडा देईन.

चेट : तुम्ही दिली तर मी हातात घालीन.

शका० : तुझी बैठक किनखापाची करीन.

चेट : मग मी त्यावर बसेन.

शका० : तुला सर्व चेटांचा नाईक करीन.

चेट : मग मी त्यांचा धनी होईन.

शका० : तर मग मी सांगतो तसे कर.

चेट : महाराज, वाईट काम सोडून पाहिजे ते सांगा, मी करीन.

शका० : वाईट तर नाहीच नाही.

चेट : तर मग सांगा.

शका० : दुसरे काही नाही, या वसंतसेनेला मारून टाक.

चेट : कृपा करा महाराज! गाडीची अदलाबदल झाल्यामुळे ही बिचारी चुकून आली, तर तिला मी मारणार नाही.

शका० : तू माझे ऐकत नाहीस ? बघ, सांभाळ ! (त्याला लाथाबुक्क्यांनी मारू लागतो)

चेट : तुम्ही मला मारा, काय पाहिजे ते करा, पण ही गोष्ट मी करणार नाही. मागच्या जन्मी का. पाप केले होते म्हणुन या जन्मी तुमची चाकरी करून पोट भरतो. तेव्हा या जन्मी पाप करून पुढची

तयारी करून ठेवीत नाही

वसंत० : मी शरण आहे, माझे रक्षण कर.

विट : मित्रा, त्या गरिबाला का मारतोस ? (मनात) हा चाकरा असून याची योग्यता केवढी आहे ! शाबास ! एकूण, दैव विचित्र खरे. हा बिचारा सदगुणी असून चाकर झाला, आणि हा महानीच नरपशू धनी झाला !

शका० : (मनात) हे दोघेही मित्र आहेत. यांच्या हातून हे काम होण्यासारखे नाही. स्वतः या राज्यशालकानेच कंबर बांधली पाहिजे. मला कोणचीच भीती वाटत नाही. (उघड) चेटा, तू येथून.वसंतसेने, तू जा सावलीत बैस जा.

चेट : (वसंतसेनेजवळ घेऊन) बाई, माझे सामर्थ्य, माझे पुण्य काय ते इतकेच. (जातो)

शका० : वसंतसेने, चल यो आता इकडे, मी तुला मारणार आहे.

विट : मूर्खा, चल हो एकीकडे. माझ्या समक्ष तू हिला मारशील काय ?

(जोराने ढकलून देतो)

शका० : (उठता उठता) अरे विटा, मी प्रत्यक्ष राजशालाक! तुला आजपर्यंत हवे तो खायला घातले, तूपासाखरेचा रतीब लाविला आणि आज तुला काम सांगितले म्हणून मला मारतोस काय ? (मनाशी विचार करीत) हा आता मला युक्ती सुचली. ह्या कोल्ह्याने मान हालवून त्या चेटाला काही खूण केली आहे. तर याला दुसरीकडे पाठवून द्यावे आणि नग वसंतसेनेला मारून टाकावे. (उघड) मित्रा विटा, वसंतसेनेला मारुन टाक असे जे म्हटले ते खरे नव्हे; अरे थट्टा ती ! पत्रावळीएवढ्या विस्तीर्ण कुळात माझा अवतार असून मी असे हलके काम करीन? तिने भय पावून मला वश व्होवे म्हणून मी ढोंग केले.

विट : तर मग आता म्हणतोस काय ?

शका० : तू जवळ आहेस म्हणून ही लाजते, वश होत नाही; यासाठी तू जा आणि मी मारले म्हणून तो चेट पळून जात आहे त्याला धरून आण.

विट : (आपल्याशी) असेसुद्धा असेल, कारण एकांताशिवाय मन्मथ संचरत नाही. (उघड) बरे तर, मित्रा मी जातो.

वसंत० : मी शरण आले असून मला सोडून कसे चालला ?

विट : तू अगदी भिऊ नकोस, स्वस्थ ऐस. मित्रा, ही वसंतसेना माझी ठेव म्हणून तुझ्यापाशी असू दे. मी आल्यावर मला परत दे.

शका० : त्याला काही चिंता नाही. ठेवीप्रमाणे हिला अगदी सुरक्षित ठेवितो म्हणजे झाले ना?

विट : खरे ना ?

शका० : अगदी खरे ! मी खोटं सांगेन कसे ?

विट : बरे, (काहीसा दूर जाऊन) अथवा मी गेलो तर हा घातकी तिचा वध करील. यासाठी येथे आड उभे राहून याचा बेत काय आहे तो पाहू (तसे करितो)

शका० : ठीक झाले, आता हिला मारून टाकावेएँ अथवा तो विट महाठक आहे. कोठे तरी आड उभा राहून कोल्ह्याप्रमाणे कपट करीत असेल, तर त्यालाही फसविण्याची युक्ती काढली पाहिजे.-

(काही फुले कानात व मंदिलात खचून हसत हसत)

- हे प्रिये सुंदरी, वसंतसेने, ये - ये.

विट : आता हा कामातुर झाला खरा. आपण जावे. (जातो)

शका० : (आर्जव करून) हे सुंदरी, हे काय बरे? –

ओव्या

देत असतां बहु कांचन ॥
बोलत असतां प्रिय वचन ॥
नम्र करितां सवेष्टन ॥
हे मस्तक तुजपुढें ॥ १ ॥
तथापि तूं मजला सुदती ॥
इच्छित नाहींस गजगती ॥
सेवा करिती तयांप्रती ॥
कष्टविति काय मनुष्ये ॥ २ ॥

वसंत० : हा अधमा ! चांडाळा ! काय बोलतोस हे ?

पद-(चाल-थाटमाट सदनिं नवा)

दावुनि धनलोक मला व्यर्थ भुलविशी ॥
प्राप्त होय शुद्ध काय काय हा तुशीं ॥ ध्रु० ॥
पाहुनि कुलशील नरा आम्ही सेवितों ॥
त्यासंगे सकल काम पूर्ण मानितों ॥
सेवुनिया भ्रमरि खला आम्रविटप तो ॥

आदर मग नीच पलश सांग ती कशी ॥ १ ॥

शका० : अग बटकीचे पोरी, त्या भिकारड्या चारूदत्ताला आम्रवृक्ष आणि मला पलश म्हणतेस काय ? अशा रीतीने मला शिव्या देतेस काय ?

वसंत० : तो निरंतर माझ्या हृदयात वास करीत आहे; तर त्याचे स्मरण करू नकोस तर कोणाते करू?

शका० : अजून तो तुझ्या हृदयात आहे का? तर त्याला आणि तुला एकदम मोक्ष देतो. त्या भिकारड्या चारूदत्तावर अनुरक्त झालीस नाही का? राहा अशी.

वसंत० : तीच अक्षरे पुनः म्हण, ती माझ्या कानाला फार फार गोड लागतात.

शका० : तोच दासीपुत्र चारूदत्त तुझे रक्षण करो !

वसंत० : तो तेथे असता तर माझे रक्षण झालेच असते.

शका० : तो असता तर रक्षण करता काय? करू ते तर, हा पाहा मी तुला मारून टाकतो. कसे रक्षण करतो ते पाहतो. तो भिकारी रक्षण करतो म्हणे !

वसंत : (भिऊन) अग आई, तू कोठे आहेस ? हे प्राणप्रिया चारूदत्ता, मनोरथ पूर्ण न होता आज माझे प्राण जाणार ना ? आता मी काय करू ? मोठ्याने तरी ओरडू का ? छे ग बाई, तेही नीट दिसत नाही. कारण वसंतसेना मोठ्याने ओरडते असे लोत म्हणतील. आर्या चारूदत्ता, हा मी तुला शेवटचा प्रणाम करिते.

शका० : पुनः त्याचे नाव घेतेस! (हातांनी गळा दाबून) आता कर त्या भिकाऱ्याचे स्मरण.

वसंत० : आर्या चारूदत्ता !

शका० : मर - मर, मर आता. (आनंदाने) पाहा आता माझ्या बाहूंचे शौर्य कसे आहे ते! (मारतो व मेली असे समजून दूर होतो) माझे मन तुझ्यावर बसले असून तुझे माझ्यावर नाही म्हणून मी तुला मारले. आजचे माझे हे शौर्य पाहून माझ्या वाडवडिलांना फार आनंद होईल. ओ हो ! तो कोल्हा येत आहे; तर आता दूर व्हवे.

(विट व चेट येतात)

विट : हा तर पाय पसरून वाटेत बसला आहे, तेव्हा याने स्त्रीवध केला खचित. ईश्र्वर आता कल्याण करो! (येऊन) मित्रा. तू सांगितल्याप्रमाणे

चेटाला समजावून आणले.

शका० : विट, आलास? बरे झाले, चेट, तूही आलास.

चेट : होय, महाराज.

विट : माझी ठेव मला परत दे.

शका० : कोणती ठेव ?

विट : वसंतसेना.

शका० : अरे ती गेली.

विट : कोठे ?

शका० : (तर्क करून) अशी या दिशेने गेली. बरे, पण तू कोणत्या दिशेने आलास?

विट : मी पुर्व दिशेने आलो.

शका० : हा, तर ती दक्षिण दिशेने गेली.

विट : मी दक्षिण दिशेने आलो.

शका० : तर मग ती उत्तर दिशेने गेली.

विट : अरे, असे संदिग्ध का बोलतोस? नीट सांग काय ते.

शका० : खरे सांगू? मारली.

विट : अजून मला खेर वाटत नाही.

शका० : तुझ्या गळायाची शपथ, मी मारली.

विट : (खेदाने) खरेच का रे मारलीस.

शका० : तुझी खात्री होत नसेल तर ते पाहा, या राजशालक संस्थानकाचे शुरत्व! (दाखवितो)

विट : शिवशिव ! मी पापी काय पाहतो हे ! (मूर्च्छित पडतो)

शका० : अरेरे ! माझा मित्र शांत झाला !

चेट : विटा, सावध हो, विचार न करिता मी हीला आणले. तेव्हा मीच हिला मारले.

विट : (सावध हाऊन) वसंतसेने ! तुझा असा परिणाम व्हावा काय ?

पद-(बागेश्री : त्रिताल)

विलसिनी ही गेली ॥
मूर्ति रतीची काय निमाली ॥ ध्रु० ॥
सरिता कीं औदार्यजलाची ॥
होती भूषा सुभूषणांची ॥
चारुमुखी खनि सौंदर्याची ॥

विक्रयभूमिच सुरतरसाची ॥
काळमुखीं कशि दैवी पडली ॥ १ ॥

- हा दुष्टा ! नगरीचे सौंदर्य तू नष्ट केलेस, यात तुला काय मिळाले? (मनात) कदाचित् हा अधम आपले दुष्कर्म माझ्यावर घालील; तर येथून जावे हे बरे. (उघड) नीचा, पुरे तुझी संगत; जातो मी.

शका० : (हात धरून) अरे, जातोस कोठे ?

विट : सोडा माझा हात.

शका० : अरे, वसंतसेनेला मारून, मला दोष लावून, पळून जातोस काय आता ?

विट : तू महा अधम आहेस.

शका० : अरे मित्रा, असे काय बरे! मी तुला शंभर मोहरा देतो, गळयात घालायला एक छानदार कंठी देतो. पण हा आरोप माझ्यावर न येता दुसऱ्या कोणावर जाईल असे कर.

विट : चल मूर्खा.

शका० : (ही ही करून हंसतो) मित्रा विटा, चल, आपण तळ्यात जाऊन क्रीडा करू.

विट : सोड मला -

साकी

स्नेह नको मड तुझा क्षणभरी होवो रोष बरा तो ॥
अपतित असतां पततासंगे दोष नराला येतो ॥
त्याजिलें मी तुजला ॥ जैसें विगुणा धनुषाला ॥

(जाऊ लागतो)

शका० : (ओरडून) अरे, माझ्या पुष्पकरंडक जीर्णोद्यानात वसंतसेनेला मारून पळून जातोस काय ? थांब, माझ्या मेव्हण्यापुढे तुझ्यावर फिर्याद करतो.

विट : आं, काय ? फिर्याद करतोस? (तरवार उपसतो)

शका० : (भिऊन मागे सरून) अरे, भ्यालास होय ? तर मग जा, जा.

(विट जातो)

शका० : गेला, पीडा टळली, पुत्रका चेटा, आज मी कसे नामी काम केले !

चेट: फार वाईट काम केलेत, महाराज !

शका० : काय, वाईट काम केले म्हणतोस? बरे, झाले ते झाले. आता काय त्याचे ! ही घे कंठी तुला.

चेट : नको मला. ती तुम्हांलाच शोभते.

शका० : बरे, राहिले. तू गाडी घेऊन जा आणि माझ्या वाड्यासमोर बोळात उभा राहा. मी इतक्यात येतो.

चेट : जी महाराज. (जातो)

शका० : विट गेला तो नाहीसा झालाच. आता चेटाला वाड्यासमोरच्या गल्लीत उभे राहावयास सांगितले आहे. त्याला बिडी घालून अडकवून टाकावे. असो. ती मेली किंवा नाही हे पाहावे. (पाहून) ही खचित मेली. आता हिला शेल्याने झाकून ठेवितो. पण नको. लोक हा शेला कोणाचा हे ओळखतील. तर या हीला वाळलेल्या पानांनी झाकून ठेवतो. (तसे करून) आता राजसभेत जाऊन धनलोभास्तव चारूदत्ताने वसंतसेनेस माझ्या पुष्पकरंडक जीर्णोद्यानात ठार मारले अशी फिर्याद करितो. ही युक्ती फार चांगली आहे. (पुढे पाहून) अरे, पण मी ज्या वाटेने जाणार त्याच वाटेने हा गोसावडा येत आहे. वसंतसेनेली मी मारले म्हणून हा सांगेल. तर आपण या पकड्या भिंताडावरून जावे.

(जातो)

(संवाहक भिक्षु येतो)

भिक्षु: ही आपली छटा तळ्यात धुतली, आता झाडाच्या खांदीवर घालून वाळवितो. पण येथे वानरांचा उपद्रव फार आहे. तेव्हा ती धुराळ्यात पडली तर मातीने भरेल. तर आला ही वाळलेली पाने पडली आहेत त्यावर घालूनच वाळवावी. (तसे करून खाली बसून) उगीच काय बसावे? धर्माक्षरांचा तरी पाठ करावा.

जो जिंकूनि पांच जणांसी ॥
टाकी मारूनियां ममतेसी ॥ धृ० ॥
नाशि अहंता जो यत्नानें ॥
स्वर्ग लाभे निश्चित त्यासी ॥ १ ॥

- अथवा जो पर्यंत बुद्धोपास्का जी वसंतसेना तिचा उपकार माझ्याकडून फिटला नाही तोपर्यंत मला स्वर्ग नको. तिने दहा मोहरा देऊन त्या द्यूतकारापासून मला सोडवले, त्या दिवसापासून

तिने मला विकत घेतले, असे मी समजतो. (पुढे सरून) अरे, या पानात हालते आहे काय? सुस्कारा कोण टाकते आहे ?

(वसंतसेना सावध होत असता तिचा एक हात बाहेर दिसतो)

भिक्षु : वाहवा ! काय चमत्कार हा ! उत्तम अलंकारांनी भूषित असा हा हात कोणाचा असावा बरे? अथवा विचार कशाला पाहिजे? ज्याने मला अभय दिले तोच हा हात. असो. नीट पाहावे. (पाने सारून पाहून) अरे, हीच ती बुद्धोपासिका वसंतसेना! पण हीची अशी दशा का झाली?

वसंत० : (खोल शब्दाने) मला थोडे पाणी .....

भिक्षु : काय, ही पाणी मागते? पण येथून बावडी फार दूर आहे. असो. माझी छाटी ओली आहे हीच हीच्या अंगावर घालतो.

(वसंतसेना उठून बसते. भिक्षु वारा घालतो)

भिक्षु : आता पाणी आणून देऊ काय ?

वसंत० : आर्या, तू कोण आहेस?

भिक्षु० : उपासिके, तू मला ओळखिले नाही वाटते ! दहा मोहरा देऊन विकत घेतला तो हा.

वसंत० : होय, मी ओळखिले; पण तुम्ही म्हणता ते मला स्मरत नाही. मी मेले असते तर बरे झाले असते.

भिक्षु : पण तुझी अशी अवस्था का झाली ?

वसंत० : (दुःखाने) वेश्यापणाला जे योग्य तेच झाले !

भिक्षु : बरे, तू आता ऊठ. मला तुला शिवता कामा नये म्हणून ह्या जवळच्या फांदीला धरून ऊठ. (वसंतसेना तसे करून उठते)

वसंत० : ह्या समयी तू मला जिवदान दिले असे मी समजते.

भिक्षु० : येथून जवळच त्या मठात माझी धर्मभगीनी राहते, तेथपर्यंत हळूहळू चल. मग आपल्या घरी जा. (दोघे चालू लागतात) (पुढे पाहून) श्रेष्ठ जनहो, एकीकडे व्हा. ही तरूण स्त्री आहे आणि मी भिक्षु आहे, हिला स्पर्श न व्हावा म्हणून एकीकडे व्हा -

पद

तो नर दुःखमुक्त झाला ॥
तयाच्या करीं स्वर्ग आला ॥ ध्रु० ॥
ज्यानें जिंकुनि पंचेद्रियगण, मोहनशही केला ॥
अहंकार चांडाळ जयानें, नष्टदशेला नेला ॥ १ ॥

(जातात)

अंक पाचवा समाप्त

❖

अंक सहावा

(न्यायसभा)

शोधनक : न्यायाधीशांनी आज्ञा केल्याप्रमाणे न्यायसभेत बैठक तयार करून ठेवली, पण अद्याप, कोणीच आले नाही हे कसे? अरे, हे कोण आले? (पाहून) काय, राजशालक संस्थानक इकडे येत आहे? तर या दुर्जनाची नजर चुकवून आपण दूर राहावे हे बरे.

(जातो)

शका० : (प्रवेश करून आपल्याशी)

दिंडी

क्षणामध्ये केशांस दिली गांठ ।
क्षणामध्ये बांधिली जटाजूट ॥
क्षणामध्ये मोकळें केश सारे ।
राजशालक मीं दीसतों कसा रे ? ॥ १ ॥

- विषाच्या किड्याप्रमाणे मी दुसऱ्यासाठी जागा करून ठेविली आहे. त्यात कोणाला बरे घालावे ? (विचार करून) हो - हो! त्या दरिद्री चारूदत्तावर ह्या कृत्याची स्थापना करावी म्हणजे शोभेल. तर आता न्यायसभेत जावे आणि प्रथम फिर्याद करावी की, चारूदत्ताने द्रव्यलोभस्तव वसंतसेनेला बाहुपाश घालून मारली. (चालून) हीच न्यायसभा. (पाहून) हा कोण आला ?

शोध० : (येऊन) न्यायाधीशांनी मला कोणी फिर्यादी आहे काय हे पाहण्यास सांगितले आहे, तर पाहू कोणी आहे की काय. (मोठ्याने ओरडून) कोणी आहे फिर्यादी काय, फिर्यादी?

शका० : अरे, हा तर अर्जदारालाच हाक मारतो. (डौलाने) अरे ए, शोधनका, न्यायाधीशाला कळीव की, राजशालक संस्थानक फिर्यादी आले आहेत.

शोध० : आज पहिल्यानेच हा राजशालक फिर्यादी आहे काय ? महाराज, आपण अंमळ थांबा, आत कळवून येतो. (तसे करून) महाराज, न्यायाधीश म्हणतात की, तुम्ही आज जा; तुमची फिर्याद

पाहायला आज अवकाश नाही.

शका० : काय, माझी फिर्याद न्यायाधीश पाहत नाही काय? काही चिंता नाही; जर तो पाहत माही तर माझा मेव्हणा भगिनीपती पालकराजा याची विनंती करून व बहीणीची भीड घालून, दुसरा न्यायाधीश आणवितो.

(रागाने जाऊ लागतो)

शोध० : महाराज, घटकाभर थांबा. तुमचे बोलणे न्यायाधीशांना जाऊन कळवितो. (जाऊन येतो) तुम्हांला न्यायाधीश बोलावताहेत व तुमची फिर्याद आजच पाहतो असे म्हणतात. चला.

शका० : (मनात) पाहिल्याने म्हणाले "पाहत नाही," आणि मग म्हणतात "पाहतो" यावरून न्यायाधीश मला भ्याले असे वाटते. तर आता मी जे जे सांगेन ते सर्व त्यांना खरे मानणे भाग आहे. असो, आत जावे (न्यायाधीशजवळ बसतो)

न्याय० : (मनात) अहो, फिर्यादीचा हा कितीतरी उद्धटपणा. (उघड) अहो, तुम्ही तेथे बसा. (जागा दाखवितो)

शका० : आं, काय म्हणता? ही सर्व भूमी माझीच आहे. मला पाहिजे तेथे मी बसेन. (न्यायाधीशाच्या डोकीवर हात ठेवून) हा मी येथे बसलो.

न्याय० : आपण फिर्यादी आहा काय?

शका० : यात काय संशय?

न्याय० : काय फिर्याद, बोला.

शका० : मी तुमच्या कानात सांगेन. मी मोठ्या अगडबंब कुळात उत्पन्न झालो आहे. माझा बाप राजाचा सासरा आहे. माझ्या बापाचा राजा जावई आहे, मी राजाचा मेव्हणा आहे, समजला?

न्याय० : हे सर्व आहे, परंतु -

श्लोक

किं कुलेनोपदिष्टेन, शीलमेवात्र कारणम् ॥
भवन्ति नितरां स्फीता सुक्षेत्रे कंटकद्रुमाः ॥

- असो, तुमची फिर्याद काय आहे बोला.

शका० : मी असे म्हणत की, जरी मी अपराध केला तरी माझे कोण काय करणार आहे? माझ्या मेव्हण्याने सुप्रसन्न होऊन मला क्रीड्यला म्हणा रक्षायला म्हणा किंवा छेदायला म्हणा, सर्व उद्यानांमध्ये श्रेष्ठ असे जे पुष्पकरंडक नामक जीर्णोद्यान दिले आबे, ते उद्यान पाहायला,

पुष्ट करायला अथवा शुष्क करायला म्हणा, मी तेथे नेहमी जात असतो तेथे पडलेले स्त्रीचे प्रेत मी दैवयोगाने पाहतो किंवा पाहता नाही; हो हो; मी काल पाहिले.

न्याया० : ती स्त्री कोणाची कोण तुम्हाला माहीत आहे काय?

शका० : अहो, ती ठाऊक कशी नाही असणार ? अहो, ती कोणी कुपुत्राने धनतोभास्तव बाह्रुपाशांनी मुद्दाम मारले. मी नाही हो.

न्याया० : नगरातील रखवालदारांची फारच सुस्ती ही. असो; अहो श्रेष्ठी कायस्थ, "मी नाही हो" हाच या खटल्याचा मुद्दा लिहून ठेवा (लिहून ठेवितो)

श्रेष्ठी : आज्ञा.

शका० : (मनात) काय हे आश्र्चर्य! बोलण्यात घाईने मी भलतेच बोलून आपला नाश करून घेतला. असो. आता संपादणी केली पाहिजे. (उघड) अहो, न्यायाधीश, मी बोललो ते तुम्ही समजला नाही. मी पाहिली असे मी म्हणालो. उगीच असे काय करिता? (पायाने ती अक्षरे पुसून टाकतो.)

न्याया० : धनलोभास्तव बाह्रुपाशांनी मारली असे आपण कशावरून म्हणता ?

शका० : अहो, यात काय कठीण ! अलंकार घालण्याची जितकी स्थाने तितकी सारी रिकामी आहेत, यावरून मी असा तर्क केला.

न्याया० : हो हो ! असे असेल तर तुमचा तर्क खरा आहे.

शका० : (मनात) मी दैवाच्या बळाने वाचलो म्हणायचा !

श्रेष्ठी : (न्यायाधीशास) आता हा खटला कोणावर जाईल बरे ?

न्याया० : खटल्याचे प्रकार दोन आहेत. एक वाक्यानुसार निर्ण. आणि एक अर्थानुसारे निर्णय. वाक्यानुसार निर्णय हा वादीप्रतिवादी यांच्या बोलण्यावरून केला पाहिजे; आणि अर्थानुसार निर्णय हा न्यायाधीशाच्या बुद्धीकौशल्यावर आहे.

श्रेष्ठी : तर हा खटला वसंतसेनेच्या आईकडे जाईल.

न्याया० : हो, यात काय संशय ! अरे शोधनका, वसंतसेनेच्या आईकडे जा आणि तिचे मन न दुखविता तिला घेऊन ये. (तो जातो)

शका० : वसंतसेनेची आई कशाला पाहिजे मध्ये ?

न्याया० : अहो, हे न्यायाचे काम आहे, पुराव्यावाचून कोणतीही गोष्ट करिता येत नाही.

(शोधनक वसंतसेनेच्या आईला घेऊन येतो०

म्हातारी : (आपल्याशी) माझी मुलगी चारूदत्ताच्या घरी गेली आहे. आणखी हा म्हणतो की, तुम्हाला न्यायाधीशांनी बोलाविले आहे. तेव्हा काय असेल बरे हे ! माझ्या पोटात तर धस्स झाले आहे. काही सुचत नाही. बाबारे कोणत्या वाटेने जाऊ.

शोध० : बाई, अशी इकडून ये.

म्हता० : (न्यायाधीशाजवळ जाऊन) बाबांनो तुम्हांला उदंड आयुष्य असो !

न्याया० : म्हातारे, आलीस ? ये बैस.

शका० : आली का बुढ्ढी थेरडी कुंटीण ? आली.

न्याया० : म्हतारे, तू वसंतसेनेची आई का?

म्हाता० : होय बाबा.

न्याया० : बरे, या वेळेस तुझी मुलगी कोछे आहे?

म्हाता० : ती आपल्या मित्राच्या घरी गेली आहे.

न्याया० : तिच्या मित्राचे नाव काय ?

म्हाता० : ही तर लाजेची गोष्ट आहे. महाराज, हे लोकांनी विचारावे, आपल्यासारख्यांनी विचारू नये.

न्याया० : हरकत नाही, हे न्यायाचे काम आहे.

म्हाता० : तर मग सांगते. वेणीदत्तशेटीचा नातू, सागरदत्तशेटीचा यौवनसुखाचा अनुभव घेण्याकरिता गेली आहे.

शका० : (आवेशाने उठून) ऐकले का ? ऐका, ही अक्षरे लिहून ठेवा आता चारूदत्तावर माझी फिर्याद आहे.

श्रेष्ठी : चारूदत्त तिचा मित्र आहे यात काही दोष नाही.

न्याया० : असो. हा खटला चारूदत्तावर जातो यात काही संशय नाही

श्रेष्ठी : होय, असेच वाटते खरे.

न्याया० : अहो, वसंतसेना चारूदत्ताच्या घरी गेली आहे ही अक्षरे लिहून ठेवा. या खटल्याचा मुख्य मुद्दा हाच. आता चारूदत्ताला बोलावून आणले पाहिजे. अथवा व्यवहार बोलवितो, आमच्याकडे काय आहे ? शोधनिका, त्या श्रेष्ठ चारूदत्ताकडे जा आणि काही कारणाकरिता न्यायाधीश आपल्या दर्शनाची इच्छा करिताहेत, तर तेथपर्यंत एकवार चलावे असे सांगून, घाई न करिता त्याच्याच छंदाप्रमाणे सत्कारपूर्वक त्याला घेऊन ये.

चारू० : (संचित) राजाला माझे कुलशील माहीत असून आज जेव्हा मला न्यायाधीशाने बोलाविले आहे, तेव्हा काही ठीक लक्षण दिसत नाही. (अपशकुन झालासे दाखवून) अरे -

पद-(चाल लावणीची)

आर्द्र नसुनि हा भूमिभाग कां स्खलन चालतां बहु होतें ।
वामबाहु कां कंप पावतो स्फुरण येत कां नयनातें ॥ १ ॥
शकुनि पक्षि हे दुःशब्दानें भेदिति कां मम हृदयातें ॥
कर्कश रव हा वायास करिती दूत दटाविति कां मातें ॥ २ ॥
चाल ॥ हा भुजंग पडला मार्गावरि येउनी ॥
कां फुगवि उदर हा वक्र असा होउनी॥
कां जिव्हा हलवी अशि मजला लक्षुनी ॥
पाहुनि हे अपशकुन यापरी माझ्या मनिं येतें ।
कृतांत धांवुनि संनिध आला पसरूनियां निजवदनातें ॥ ३ ॥

- असो, सर्व प्रकारे संरक्षण करण्यास ईश्र्वर समर्थ आहे.

शोध० : आर्या चारूदत्ता, असा इकडून ये.

न्याय० : हाच काय चारूदत्त ? वाः, याची आकृती कशी आहे ? वाटोळे गरगरीत डोळे. उंच कपाळ, ह्या याच्या आकृतीवरून याच्या ठिकाणी अपराधी संभवत नाही. कारण -

श्र्लोक

नागेषु गोषु तुरगेषु तथआ नरेषु ॥
नह्यकृतिः सुसद्दशं विजहाति वृत्तम ॥ १ ॥

चारू० : अधिकाऱ्यांचे कल्याण असो ! अहो, नियुक्त पुरूषांनो, तुमचे कुशल असो!

न्याय० : आर्या चारूदत्ता, तुझे स्वागत असो. अरे शोधनका, या श्रेष्ठाला आसन दे. (चारूदत्त बसतो)

शका० : (रागाने) आलास काय रे, स्त्रीघातक्या, आलास? (गर्वाने) वाहवा रे न्याय! वाहवा रे व्यवहार ! काय अधर्म हा ! स्त्रीघातक्या अपराध्यांना बसायला आसन देतात. असो. देऊ द्या. पाहतो आता.

न्याया० : आर्या चारूदत्ता, हिच्या लेकी बरोबर तुझी मैत्री आहे काय ?

चारू० : कोणाच्या?

न्याया० : ह्या म्हतारीच्या?

चारू० : आर्ये. तुला अभिवादन करितो.

म्हता० : वत्सा, तुला उदंड आयुष्य असो ! हाच तो चारूदत्त. ह्यालाच माझ्या मुलीने नवयौवन अर्पण केले.

न्याया० : आर्या, ती गणिका तुझी मैत्रीण आहे काय ?

चारू० : (लाजल्यासारखे करितो)

शका०: लाजेने किंवा भयाने आपले दुष्कर्म छपवितोस काय? द्रव्यलोभास्तव वसंतसेनेचा घात करून, आता मुकाट्याने बसतोस काय? हा राजशालक तसे करणारा नव्हे.

न्याया० : आर्या, हा न्याय आहे, लाज काय कामाची? खरे सांग काय ते.

चारू० : अधिकाऱ्यांनो, ती गणिका माझी मित्र आहे अस मी कसे सांगू? अथवा हा दोष यौवनाकडे आहे चारित्र्याकडे काय आहे?

न्याय० ः आर्या चारूदत्ता येथे ब्राम्हण सभासद आहेत. अधर्म शंका मनात आणू नकोस. हा व्यवहार आहे. येथे लाज काय कामाची?

चारू० ः अहो माझा कोणाबरोबर व्यवहार आणि फिर्याद करणारा कोण॰

शका० ः अरे मीमी. माझ्याबरोबर आहे तुझा व्यवहार.

चारू० ः तुझ्याबरोबर काय? मग मात्र प्रसंग कठीण आहे.

शका० : अरे स्त्रीघातक्या! सोन्यामोत्यांच्या अलंकारांनी भूषित अशी जी वसंतसेना तिला मारून, आता साधुपणाचा डौल मिरवितोस काय ?

चारू० : काय भलतेच बोलतोस हे !

न्याया० : आर्या चारूदत्ता, तू त्याच्याशी कशाला बोलतोसय आम्ही विचारतो ते सांग, ती गणिका तुझी मैत्रीण आहे की नाही ?

चारू० : होय, आहे खरी.

न्याया० : बरे, आता ती वसंतसेना कोठे आहे ?

चारू० : ती आपल्या घरी गेली.

न्याया० : ती घरी कशी गेली, केव्हा गेली व बरोबर कोण होते ते सांग.

चारू० : (मनात) ती का लपून छपून गेली असे सांगू? (विचार करितो)

श्रेष्ठी० : आर्या, सांग, सांग लौकर.

चारू० : घरी गेली इतके मला माहीत आहे. याहून मला काही माहीत नाही.

शका० : अरे, माझ्या पुष्पकरंडका जीर्णोद्यानात नेऊन, धनलोभास्तव बाहुपाशांना मारून, आता ती घरी गेली असे म्हणतोस काय ?

चारू० : अरे असे असंबद्ध भाषण करणाऱ्या तुझ्या तोंडाकडे पाहून मला संशय येतो. कारण गुप्तपणे नीच कर्म करणाऱ्याप्रमाणे तुझे ओठ कोळे दिसतात. आणि हेमंत ऋतूतल्या कालाप्रमाणे तुझे तोंड निस्तेज दिसते.

न्याया० : हा श्रेष्ठ चारूदत्त असे नीच कर्म कसे करील बरे?

शका० : पक्षपाताने न्याय होत आहे बरे !

न्याया० : चल मूर्खा, चारूदत्तावर असा भलताच आरोप करिताना तुझी जिव्हा कशी झडली नाही ? तुझा देह कसा गळून पडला नाही ? अरे -

साकी

अगणित धनदानानें केले, जन बहु तुष्ट जयानें ॥
धर्माचरणी मग्न असे जो नम्र सदा विनयानें ॥
नरवर तो ऐसें ॥ पातक आचरीत कैसें? ॥ १ ॥

शका० : पक्षपातावने होतो आहे बरे न्याय !

म्हाता० : अरे दुष्टा चांडाळा ! ठेव म्हणून ठेविलेले सुवर्णालंकार चोराने नेले म्हणून, त्याच्या मोबदला ज्याने पृथ्वीच्या मोलाची रत्नमाला दिली, तो धनलोभास्तव असे अकार्य कसे करील ! कोण मेल्याचे हे कर्म असे ते असो. या बापड्यावर विनाकारण आरोप आला आहे. माझी बया मला टाकून कोठे गेली ? (रडू लागते)

न्याया० : आर्या, ती पायांनी की गाडीत गेली?

चारू० : खरे विचाराल तर ती माझ्या देखत गेली नाही; मग ती कशी गेली हे मी काय सांगू?

(काय येऊन प्रणाम करितो)

न्याया० : कोण हा? नगररक्षक वीरक ? का आला बरे ?

वीर० : महाराज, सरकारांनी कैद करून ठेवलेला आर्यक पळाला. त्याला शोधीत असता एक बुरख्याची गाडी जातना माझ्या दृष्टीस पडली. ती कोणाची, काय, वगैरे विचारपूस करीत असता, "तूच पाहणारा कोण? ही गाडी मी पाहणार," असा तंटा करून चंदनकाने मला लाथा मारल्या. तर सरकारांनी माझी दाद घ्यावी ही विनंती आहे.

न्याया० : बरे, गाडी कोणाची याची चौकशी तू केलीस का ?

वीर० : होय, महाराज, त्या गाडीवाल्याला विचारले त्या वेळेस तो म्हणाला, "ही गाडी चारूदत्ताची असून आत वसंतसेना बसली आहे व पुष्पकरंडक जीर्णोद्यानात क्रिडा करण्याकरिता चालली आहे."

शका० : अहो, हे पुनः ऐकून घ्या. मिद्याची गोष्ट आहे, लिहून ठेवा यावरून मी म्हणतो हे खरे किंवा खोटे याविषयी तुमची खात्री झाली असेलच.

न्याया० : (मनात) चारूदत्तरूपी चंद्राला ग्रासण्याकरिता, हा दुष्ट राहूच उत्पन्न झाला आहे की काय कोण जाणे. असो. वीरका, तुझा न्याय मागाहून पाहू. अगोदर बाहेर दरवाज्यापुढे घोडा तयार आहे त्यावर बसून पुष्पकरण्डक जीर्णोद्यानात जा आणि तेथे एखादे स्त्रीचे प्रेत पडले आहे का काय हे पाहून ये.

वीर० : (जाऊन परत येऊन) महाराज, तेथे एक स्त्रीचे प्रेत पडले आहे. परंतु कोल्याकुत्र्यांनी खाल्ल्यामुळें अमकीचंच असे म्हणता येत नाही.

न्याया० : अरे, पण ते प्रेत स्त्रीचेच असे तू कशावरून म्हणतोस?

वीर० : तिचे केश आणि हातपाय तुटून पडले आहेत यावरून मी म्हणतो.

न्याया० : शिवशिव ! लोकांच्या दुर्वर्तनास धिक्कार असो ! जसजसा जास्त विचार करावा तसतसा अधिकार दोष दृष्टत्पत्तीस येतो. एकंदर ही व्यवहारवृत्ती काही चांगली नव्हे हेच खरे.

चारू० : हा दुर्देवा ! काय दशा ही !

पद

फुलतांचि कुसुम ते येति मधुप धावोंनी ॥
मकरंद तयांतिल सेवाया लागोनी ॥

- बरे, उलटपक्षी -

येतांचि दुर्दशा नरा छिद्र तें बघुनी ॥
बहु अनर्थ पडती तयावरी येवोनी ॥ १ ॥

न्याया० : आर्या, हा राजशालक म्हणतो ही गोष्ट तुझ्याकडून घडली की नाही ?

चारू० : तुम्ही त्याच्या बोलण्यावर विश्र्वास ठेवून मला विचारता की,

ही गोष्ट तुझ्याकडून घडली की नाही ? परंतू विचार करा की, जो दुष्ट घातकी, नेहमी असत्य बोलणारा, अशा मनुष्याचे भाषण कोणी तरी विचारी मनुष्य खरे मानील का ? आणि दुसरे असे ध्यानात आणा की -

पद-(आसावरी : त्रिताल)

काय वधिन मी ती सुमती ॥
नवयुवती अबला,
साश्रुलोचना धरूनि कुरल कुंतल या हाती ॥ ध्रु० ॥
कोमल कुसुमित लता कधींही ॥
लववुनि कुसुमें खुडिलीं नाही आजवरी तीं ॥ १ ॥

शका० : काय हो, अद्यापि तुम्ही पक्षपाताने न्याय चालविता? हा चारूदत्त धडधडीत दोषी असून त्याला तुम्ही आसनावर बसू देता हे काय ?

न्याय० : शोधनका, तसे का करीनास?

शोध० : (चारूदत्तास खाली उतरावयास सांगतो)

चारू० : नीट विचार करा बरे ! (खाली उतरतो)

शका० : (आनंदाने आपल्याशी) वाहवा ! मी केलेले पाप दुसऱ्याच्या डाकीवर कसे चढले पाहा ! आता ज्या आसनावर चारूदत्त बसला होता, त्या आसनावर मी बसतो. (तसे करून) चारूदत्ता, आता बघ तर खरा माझ्याकडे आणि मीच मारली असे बोल.

चारू० : अहो अधिकाऱ्यांनो, नीट विचार करा. या दुष्टाच्या बोलण्यावर विश्र्वास ठेवू नका. (सुस्कारा टाकून)

पद-(चाल-निज मज रक्षाया)

मजवरि हे आलें ॥ संकट कैसें ॥
मित्रा नच कळलें ॥ ध्रुद ॥
उत्तम कुलिं तूं झालिस कांते ॥
काय तुझी गति होइल विमले ॥ १ ॥
बाळा सुकुमारा ॥ कुमारा ॥
हृदयानंदकरा ॥
बाळपणीं या खेळ सुखानें ॥
सौख्य पुढें तुज कांहि न उरलें ॥ २ ॥

- (चिंतन करून) वसंतसेनेकडील वर्तमान घेऊन येण्याकरिता मैत्रेयाला

तिकडे पाठविले आहे आणि मुलाला गाडी करण्याकरिता तिने जे अलंकार दिले होते, ते नेऊन देण्याकरिता त्याला सांगितले आहे. तो अजून घरी आला की नाही ! आणि त्याला हे वर्तमान कळले की नाही ? पण त्याला जर हे कळले असते तर तो ताबडतोब इकडे आला असता.

(दागिन्यांची गाठोडी घेऊन मैत्रेय येतो)

मैत्रे० : हे अलंकार वसंतसेनेला देऊन आपण लवकर माघारे परतावे. (इकडे तिकडे फिरून) कोण रे हा? रेभिला ! रेभिला, तू असा उद्विग्न का दिसतोस? (ऐकलेसे करून) काय म्हणतोस? माझ्या मित्राला न्यायसभेत बोलावून नेले आहे ? असो. आधी तिकडे गेले पाहिजे. वसंतसेनेकडे मग जाईन. (इकडे तिकडे पाहून) हीच ती न्यायसभा, तर आता आत जावे. (जाऊन) अधिकाऱ्यांनो, तुमचे कुशल असो. अहो, पण माझा मित्र चारूदत्त कोठे आहे ?

न्याया० : तो आहे पाहा. (दाखवितो)

मैत्रे० : मित्रा, कुशल आहे ना ?

चारू० : झाले तर होईल.

मैत्रे० : क्षेम तरी?

चारू० : तेही तसेच.

मैत्रे० : अरे, तू असा उद्विग्न का दिसतोस ? तुला येथे कोणी बोलविले ? आणि हे आहे काय ?

चारू० : मित्रा, काय सांगू !-

साकी

इहरकलोकांविषयी शंका सोडुनि म्यां दुष्टानें ॥
साक्षात् दुसरी रतिच अशी स्त्री, पुढिल वदावें त्यानें ॥ १ ॥

मैत्रे० : मित्रा, काय काय ?

चारू० : (कानात) असे.

मैत्रे० : कोण, कोण असे म्हणतो ?

चारू० : (शकारास दाखवून) हे राजेश्री कृतांतस्वरूप अनुवादक होऊन असे म्हणताहेत आणि माझी अशी दया होण्याला हेच कारण.

मैत्रे० : अरे, पण ती आपल्या घरी गेली असे का तू सांगत नाहीस.

चारू० : मित्रा, मी सर्व सांगितले. परंतु -

दिंडी

जेथ मित्रा तत्वार्थ पहायाला
शक्ति नसते भूपाललोचनांला ॥
तिथें वक्त्याला दैन्य रोकडें तें ॥
समज अथवा बहु निंद्य मरण येतें ॥ १ ॥

मैत्रे० : अहो, अधिकाऱ्यांनो तुम्ही सुज्ञ आह्. मी बोलून दाखवावे असे नाही. अहो, ज्या पुरूषांने परोपकारार्थ बागा, देवालये, तळी इत्यादी धर्मकृत्ये करून ज्या उज्जयिनी नगरीला शोभा आणिली, तो हल्ली दारिद्री झाला म्हणून निंद्य कर्म करील काय ? (शकारास) अरे रांडलेका, राजशालका संस्थानका ! दुष्टा ! अंगावर सोन्यामोत्यांचे दागिने घालून, माकडासारखा नटून मोठी प्रतिज्ञा मारतोस काय ? माझ्यापुढे बोल पाहू? अरे, हा माझा मित्र किती दयाळू, किती उदार, याची योग्यता तुला माकडासा सांगुन काय उपयोग ! अरे, पान तुटले या भीतीने जो लता देखील वाकवीत नाही, तो उभय लाकांविरूद्ध असे दुष्ट कृत्य करील काय ? (दोघांची मारामारी होते, मैत्रेयाच्या खाकेतून गाठोडी पडते)

शका० : (गाठोडी घेऊन) पाहा हो हा मुद्दा. हेच त्या बिचाऱ्या गणिकेचे अलंकार याने आपल्या सोबत्यापाशी दिले होते.

चारू० : हरहर -

साकी

दुर्देवानें वेळ साधिली, त्या समयिंच हा पडला ॥
अलंकारसमुदाय भूवरी पडिल खचितचि मजला ॥
घोर अशा व्यसनीं ॥ उरली प्राणाशा न मनीं ॥ १ ॥

न्याया० : अरेरे! फार वाईट गोष्ट झाली.

श्रेष्ठी : म्हातारे, तुझे लक्ष इकडे आहे ना ? हे दागिने कोणाचे ?

म्हाता० : तसे दिसतात; पण ते नव्हेत.

शका० : डोळ्यांनी बोलतोस तसे वाचने का पाहत नाहीस !

म्हाता० : मोठा शहाणा आला आहे ! चल नीघ मेल्या !

न्याया० : बाई, नीट पाहा, हे दागिने तेच की दुसरे आहेत ?

म्हाता० : महाराज, कारागिराची कुशलता पाहून भ्रांती पडते, पण ते ही नव्हते.

न्याया० : तर मग हे दागिने कोणाचे हे तुझ्याने सांगवेत?

म्हाता० : महाराज, मी सांगितले ना की ते हे नव्हते. कारागिरांनी तसे घडविले असतील. कोणाचे ते मी काय सांगू?

न्याया० : हो, असेही असेल, वस्तूसारख्या वस्तू पुष्कळ असतात.

श्रेष्ठी : चारूदत्ता, हे दागिने तुझे आहेत काय ?

चारू० : नाही, येथे जी म्हातारी बसली आहे तिच्या मुलीचे.

न्याया० : तर हे तुझ्याकडे कसे आले ?

चारू० : सांगतो, ऐकावे. ती माझ्या घरून जातेवेळी तिने माझ्या मुलाला गाडी करण्याकरिता हे दिले होते.

न्याया० : आर्या, खरे असेल तेच सांग.

शका० : तिला प्रथम पुष्पकरंडक जीर्णोद्यानात नेऊन मारून तिच्या अंगावरचे दागिने घेतलेस आणि आता असे सांगतोस?

न्याया० : आर्या चारूदत्ता, खरे सांग. जर तू खरे न बोलशील तर निरूपयास्तव खोटे बोलण्याबद्दल तुला कडक शिक्षा करावी लागेल.

चारू० : महाराज, होणारापुढे इलाज नाही. मी तर पाप मुळीच केले नाही. आता तुम्ही बलात्काराने माझ्या अंगी लावता, तर माझा काय उपाय आहे? (मनाशी) आता वसंतसेनेशिवाय मला तरी वाचून काय करावयाचे आहे (उघड) –

(इहपरलोकांविषयी इत्यादू साकी म्हणतो)

शका० : मी म्हणतोच आहे, "तू मारलीस" म्हणून. अरे, तू आपल्या तोंडाने बोल "मी मारली" असे.

चारू० : ते तूच बोल.

शका० : ऐका, ऐका, अहो अधिकाऱ्यांनो, ऐका. याने मारली असे याच्याच बोलण्यावरून सिद्ध झाले. आता याला दंड करणे तो करावा.

न्याया० : अरे शोधनका, राजशालक म्हणतो तसे केले पाहिजे. दूतांनो

धरा या चारूदत्ताला आणि बांधा.

म्हाता० : अहो न्यायाधीशमहाराज, कृपा करा. वसंतसेनेची ठेव चोरांनी नेली असून ज्याने भरून दिली, ते पुरूष असे अकार्य करील काय ? माझी मुलगी मेली ती मेली. तिचे आयुष्यच संपले. तिच्या करिता या श्रेष्ठाला मारू नटे. दुसरे, या वादात मी वादी आणि हा श्रेष्ठ प्रतिवादी आहे; तेव्हा मी सांगते की, माझा आरोप या चारूदत्तावर मुळीच नाही; यासाठी आपण याला सोडावे.

शका०: अगे ए गर्भदासी, कुंटिणी , चल, नीघ येथून. याचा तुझा काय संबंध आहे? याच्याशी तुला काय करायचे आहे?

न्याया० : बाई, तुझा शेवट असा व्हावा काय ! (जाते)

शका० : मला जे करावयाचे होते ते मी आपल्यासारखे केले.

न्याया० : आर्या चारूदत्ता, हा राजाच्या घरचा व्यवहार आहे. न्याय करणे आम्हाकडे आहे. तरी शोधनका, पालकराजाला असे सांग की, मनूच्या वचनाप्रमाणे वध्य असला तरी ब्राम्हण मारू नये. याकरिता आमच्या मते याला हद्दपार करावे. (शोधनक जाऊन येतो)

शोध० : महाराज, आपल्या आज्ञेप्रमाणे कळविले; परंतु त्यांनी अशी आज्ञा केली की, द्रव्यलोभास्तव ज्याने स्त्री मारली तो जरी ब्राम्हण असला तरी त्याची धिंड काढून, त्याने वसंतसेनेला ज्या ठिकाणी मारले, त्या ठिकाणी मार देऊन दक्षिण स्मशानात सुळी द्यावा अथवा त्याला याप्रमाणे शासन होईल अशी ताकीद करावी.

चारू० : काय हो अविवेक हा ! पालकराजाला काहीच विचार नाही; अथवा त्याच्याकडे तरी काय दोष !

पद-(चाल-कल्पतरू हे जिकडे तिकडे)

ऐशा व्यवहाराग्निंत मंत्री लोटुनि ज्या देती ॥
तया नृपाच्या करीं सदा ते अविचारचि होती ॥ १ ॥
दोष नव्हे हा भूपाळीचा, मंत्रि कुटिल असती ॥
श्र्वेत काकसे राजशासना, दूषण ते आणिती ॥ २ ॥
केवळ यांच्या अन्यायानें, मृत्युमुखीं पडती ॥

- सख्या मैत्रेया, जा; माझ्या मातेला माझा प्रणाम सांग आणि तिला पुत्रशोक न बाधेल असे कर. माझ्या स्त्रीला फार फार

विचारले म्हणून सांग आणि माझा पुत्र रोहसेन लहान आहे त्याचा प्रतिफळ कर.

मैत्रे० : मित्रा, मूळ तुटल्यावर वृक्षाचे पालन कसे होणार?

चारू० : मित्रा, असे म्हणू नको. पुत्र पित्याचा आत्मा अशी श्रुति आहे. करिता माझ्यावर जसे प्रेम होते तसेच त्याच्यावर कर.

मैत्रे० : मित्रा, तू माझा प्रिय मित्र असता तुझा अंत झाल्यावर मी जिवंत कसा राहीन बरे ?

चारू० : कसेही करून माझ्या पुत्राची आणि माझी एकवार भेट करीव.

मैत्रे० : बरे, जातो. (जातो)

न्याया० : शोभनका, आरोपीस दूर ने आणि मांगास आज्ञा दे की, याला घेऊन जाऊन राजज्ञेप्रमाणे करा.

शोध० : श्रेष्ठ चारूदत्ता, ये असा इकडून -

चारू० :

पद-(झंपा)

अधम किति पालका अससि भूपा ॥
न्यायपथ सोडिसी पापकृपा ॥ ध्रु० ॥
सत्व घ्यावें असें चित्तिं होतें तरी,
वन्हि, विष जल, तुला यांहिं अथवा ॥
कंठ माझा तुवां कापुनी करवतीं ॥
शांतवाया मना प्राण घ्यावा ॥ १ ॥
टाकूनि मार्ग हा शत्रूवचनें कसें,
मारिसी मज असें ब्राम्हणाला ॥
पुत्रपौत्रांसवे नरकिं जाशील रे,
हाचि माझा असो शाप तुजला ॥ २ ॥

(सर्व जातात)

अंक सहावा समाप्त

❖

अंक सातवा

(राजमार्ग-दोन चांडाळ व चारूदत्त येतात)

चांडाळ : (लोकांस उद्देशून) आम्ही कोण हे तुम्हांस ठाऊक नाही काय ? वधकर्मात निपुण झालेले आम्ही चांडाळ आहो. आमच्या अंगी मुख्य गुण म्हटले म्हणजे, वध्यास फार यातना न होऊ देता त्याचा शिरच्छेद किरणे हा एक व शूलारोपण करण्याच्या कामी कुशलता हा दुसरा; ऐकले ? तर व्हा दूर. पौरहो, प्रतिक्षणी क्षीणायू होत आहे, अशा या श्रेष्ठ चारूदत्ताला काय पाहतो; रस्ता सोडा. या नगराद्यानाची शोभाच असा हा महावृक्ष, आम्ही काळपुरूष तीक्ष्ण कुठाराने लवकर तोडणार. तर याला काय पाहता ? चारूदत्ता, चल, ये इकडे.

चारू० : आज मला ही दशा येईल असे माझ्या स्नप्नातसुद्धा नव्हते. एकूण "दैवी विचित्रा गती" असे म्हणतात ते खोटे नाही. काय दशा ही ! –

पद-(चाल-रमाकांत न ये आजि सये)
हा सकल देह रक्तचंदने विलोपिला ॥
यज्ञपशूसम यांनीं सजविलें मला ॥ ध्रु० ॥
कुदशा ही ऐशी बघुनि ॥
ढाळिति जन अश्रु नयनिं ॥
दोष देति धिक्कारूनि ॥
मनुजयोनिला ॥ १ ॥
रक्षाया बल न म्हणुनि ॥
वदती हे कर जोडुनि ॥
दीर्घकाल सुरभुवनीं ॥
होउ सुख तुला ॥ २ ॥

चांडाळा : लोक हो, पाहता काय ? तुंम्हाला माहीत नाही काय ?

ओवी
इंद्रधनू आणि गोप्रसूति ॥

नक्षत्रांची अधोगती ॥
सत्पुरूषांची प्राणविपत्ती ॥
पाहूं नयेत हीं चार ॥ १ ॥

चारू० : (कल्याणयुक्त होऊन) हरहर ! काय प्रसंग हा -

साकी

सौधावरि बैसोनि कामिनी बघती गवाक्षद्वारें ॥
म्हणति मला हा चारूदत्त ! ही काय दशा तुजला रे ॥
शोकें तळमळती ॥ अंतरिं बहुतचि हळहळती ॥ १ ॥

चांडा० : चारीदत्ता, ये इकडे. (दुसऱ्यास) हा चव्हाटा, दवंडी पिटण्याचे ठिकाण. तू मोठ्याने अपराध बोल. मी दवंडी वाजवितो.

दु० चांडा० : ऐका हो लोक, ऐका. हा विनयदत्तशेटीचा नातू, सागरदत्तशेटीचा मुलगा, याचे नाव श्रेष्ठ चारूदत्त. हा अपराधी आहे. त्याने या उज्जयिनी नगरातील नामांकित गणिका जी वसंतसेना, तिचा धनलोभास्तव पुष्पकरंडक नामक जीर्णोद्यानात बाहुपाश घालून प्राण घेतला. म्हणून पालकराजाने याला मारण्याविषयी आज्ञा दिली आहे. जर दुसरा कोणी उभयलोकांविरुद्ध असे वर्तन करील तर त्यालाही पालकराजाचा हेच शासन करील हो ! –

चारू० : हायहाय ! काय दैव हे ! –

दिंडी

यज्ञकर्मी विख्यात गोत्र माझें ॥
असे विप्रांही योग्य वदाया जें ॥
मरणासमयीं ते नीच बोलताती ॥
दुष्कृताचा संबंध लाविताती ॥ १ ॥

- हरहर ! प्रिये वसंतसेनै !

(पद-ललत : त्रिताल)

सखे शशिवदने ॥
किती रूचिर, बिंबसम अधर,
परम सुकुमार ॥ ध्रु० ॥
अधरसुधा तव पिउनी कसें गे ॥
आयशोविष मी सेविन सांगे ॥
विधुकरशुचिरदने ॥ १ ॥

चांडाळ : पौर हो, गर्दी मोडा. गुणांचा समुद्र, दुःखसागर पार जाण्याचा सेतू, संपूर्ण नगराचे भूषण, त्या श्रेष्ठ चारूदत्ताला अशा विपत्तीत काय पाहता ?

चारू० :

पद-(चाल-उधोजी मनके मनके)

माझे मित्रहि कां फिरले ॥
दीन दशा ही पाहुनि कैसें लपविति मुख अपुलें ॥ ध्रु० ॥
मिळति बहु वैभवकाळीं ॥
परि जातां ते कोणि न जवळी ॥
येउनियां बोले ॥ १ ॥

चांडाळ : लोकांची दाटी मोडली, राजमार्ग माकळा झाला. चारूदत्ता आता हो पुढे.

चारू० : होतो बाबांनो, शिवशिव ! ("मजवरि हे आले संकट कैसे" हे पूर्वोक्त पद म्हणतो)

(पडद्यात "अहो बाबा", "मित्रा" असा शब्द होतो०

चारू० : अहो चांडालहो, तुम्ही स्वजातिश्रेष्ठ आहा; तुम्हांपासून या वेळी मी काही प्रतिग्रहाची इच्छा करितो.

चांडाळा : काय, आमच्यापासून प्रतिग्रह ?

चारू० : शिवशिव ! प्रतिग्रह कशाचा ? काही मागणे आहे. पालकराजासारखे तुम्ही अविचारी नाही; म्हणून परलोकास जाण्यापूर्वी एकवार माझ्या पुत्राचे मुख मला पाहू द्या.

चांडा : बरे पाहा. (पुन्हा पडद्यात शब्द होतो)

चारू० : (करूणार्द्र होऊन) बाळा, ये रे! मित्रा, ये (चांडाळास) मित्रांनो, मला एक वेळ माझ्या पुत्राचे मुख पाहू द्या. ह्या दाटीतून माझ्याने जाववत नाही.

चांडा० : अहो सज्जनहो, क्षणमात्र एकीकडे व्हा. ह्या चारूदत्ताला एकवार आपल्या पुत्राला भेटू द्या. बाळा, बापाला भेट.

(मैत्रेय व रोहसेन येतात)

मैत्रे० : बाळा रोहसेना, चल, चल लवकर. ते पाहा, तुझ्या पित्याला मारायला नेत आहेत.

रोह० :

भैरवी

हा तात, हा तात, जासी कुठें रे ॥
आलो पहा मी मज येउं दे रे ॥ -

मैत्रे० : हे प्रिय मित्रा ! आता तुला कोठे पाहू ?

चारू० : बाळा रोहसेना, मित्रा मैत्रेया - हे जगदीशा, काय रे प्रसंग हा ! –

साकी

चिरकालें ही न होय माझी तृषा शांत परलोकां ॥
कारण तर्पणजल मज येथें मिळेल अल्पचि तें कीं ॥ १ ॥

- या समयी मी माझ्या पुत्राला काय देऊ बरे (यज्ञोपवीत घेऊन) हा एवढे हे माझे सत्तेचे आहे. सुवर्णालंकारापेक्षा ब्राम्हणाला हे मोठे भूषण आहे. कारण देवपितरांची याच्याच योगाने तृप्ती होते.

(यज्ञोपवीत पुत्रास देतो)

चांडा० : अरे, चारूदत्ता, पुरे आता. चल लवकर.

दुसरा चांडा० : अरे, ह्या श्रेष्ठ चारूदत्ताला उपपदावाचून हाक मारतोस, हे ठीक नाही; कारण जरी आम्ही यास मारावयास नेत आहो तरी राहुग्रस्त चंद्राप्रमाणे तो सर्वांस पूज्य आहे.

रोह० : अरे चांडाळांनो, माझ्या बाबाला कोठे नेता ?

चारू० : वत्सा, मी सांगतो -

पद-(चाल-पांडुनृपती जनक जया)

बाळा घालोनिया गळां ॥
रक्तसुमनांच्या माळा ॥
स्कंधावरि स्थापियला ॥
लोहशूल हा ॥ १ ॥
ऐसें वत्सा नेति मला ॥
कंठ माझा चिरायला ॥
यज्ञकालिं जैसें पशुला ॥
नेति ओढुनी ॥ २ ॥

रोह० : होय रे चांडाळांनो ?

चांडा० : बालका, आम्ही जातीने मात्र चांडाळ, कृतीने नव्हे. जे दुष्ट साधूंचा छळ करितात ते खरे चांडाळ.

रोह० : तर मग माझा बापाला का मारता ?

चांडा० : लेकरा, आम्ही नाही मारित, राजाज्ञ मारतो. तुला मात्र ईश्र्वर दीर्घायु करो.

रोह० : अहो, तुम्ही मला मारा आणि माझ्या बापाला सोडून द्या.

चांडा० :(गहिवरून) बाळा, तू चिरकाळ वाच.

चारू० : (पुत्रास मिठी मारून गहिवरून) –

साकी

स्नेहरसाचें सर्वस्वचि हें पुत्ररत्न समजावें ॥
राजा रंकहि आलिंगुनियां समतोषातें पावे ॥
चंदनवाळ्याची ॥ होते शीतल उटि साची ॥ १ ॥

मैत्रे० : बरे तर, मला मारा आणि माझ्या मित्राला सोडा.

चारू० : छे - छे ! मित्रा, असे म्हणू नकोस.

चांडा० : (दुसऱ्यास) हा दुसरा चव्हाटा. तू अपराध बोल, मी दवंडी वाजवितो, (तसे करितात)

चारू० : परमेश्र्वरा ! माझे कान जाते तर बरे होते -

पद-(चाल-जोगीस गुणगंभीर तूं गुणि रे)

आलि ही कुदशा ऐशी, जरी अनिवार ॥
दुःख नसे मजला त्यांचें अंतरिं फार ॥ ध्रु० ॥
परी तिला वधिलें मीं हा दोष जनांचा ॥
तीव्रशरासम भेदोनी ह्रदया जाई पार ॥ १ ॥

स्थाव० : काय बघा अन्याय हा ! तो चारूदत्त म्हणजे निरूपद्रवी प्राणी: त्याचा अपराध नसून त्याला विनाकारण मारताहेत. माझ्या धन्याने तर माझ्या पायांत बिडी घालून मला अडकवून ठेवले आहे. बरे, आता येथूनच मोठ्याने आरडावे. लोकहो, ऐका. गाडीची अदलाबदल झाल्यामुळे माझ्या गाडीत बसून वसंतसेना पुष्पकरंडक जीर्णोद्यानात गेली. तेथे माझ्या धन्याने, ती त्याचे म्हणणे कबूल करीना म्हणून तिचे नरडे दाबून मारली. चारूदत्ताने मारली नाही. अरे ! लोक दूर गेले, माझे बोलणे कोणी ऐकत नाही. आता खाली उडी टाकतो. मी मेलो तरी हरकत नाही, पण दहाजणांचा पोशिंदा वाचो. अशा कामात मेलो तर स्वर्ग मिळेल (उडी टाकतो) देव तारणार तेथे काय ? बघा, इतक्या उंचीवरून उडी टाकली. पण शाबूद ! बिडी मात्र तुटून गेली. आता तिकडे जावे. थांबा, रस्ता सोडा.

चारू० : अरे, हा कोण ओरडतो ?

चेट : मी चेट आहे. माझे बोलणे ऐका. सर्व सांगतो.

("....माझ्या धन्याना मारली" वगैरे पुनः सांगतो)

चारू० : (आश्र्चर्याने) अरे, काय हे आश्र्चर्य ! मी अगदी कालपाशात सापडलो असता हा कोण आला ? ऐकाहो -

पद-(चाल-मांड : युवराज शिवाजीस)

मज भीति नसे मरण्याची कांहीं अंतरीं ॥
येणारचि येउं तया आवडे तरी ॥ ध्रु० ॥
निष्पापा मजसि जरी मृत्यु येइ तो ॥
पुत्रजन्मसमचि तया सुखद मानितों ॥
परि कीर्ती मलीन होय भली हानि ही खरी ॥ १ ॥

चांडाळ : अरे स्थावरका, हे तू खरे सांगतोस काय ?

चेट : अगदी खरे. ही बातमी कोणाला सांगेन म्हणून माझ्या धन्याने मला तिसऱ्या मजल्यावर अजकवून ठेविले होते.

(शकार येतो)

शका० : (आनंदाने) वाहवा, काय मौज झाली ! –

आम्लतिक्त मृगमांस आयतें ॥
शाकसूपसह मत्स्य रायतें ॥
भक्ष्य भोज्य नव पेय रक्षिलें ॥
अपुल्या घरिंच सर्व भक्षिलें ॥

-(कानोसा घेऊन) काशाच्या तुकड्याच्या नादाप्रमाणे खणखणीत असा चांडाळांचा शब्द ऐकू येतो; आणि वध्याच्या दोषाचा उच्चार तसाच दवंडीचा ध्वनी ही सगळी एकदम ऐकू येतात. यावरून वाटते की, त्या दरिद्री चारूदत्ताला मारण्याकरिता नेत आहेत. बरे झाले. ती मौज आता जाऊन पाहतो. कारण शत्रूचा नाश पाहून मला फार आनंद होतो; आणि मी असे ऐकले आहे की, शत्रूला मारताना जो पाहतो त्याला नेत्ररोग कधीही व्हावयाचा नाही. आता.

मी तिसऱ्या मजल्यावर गच्चीवर जाऊन आपल्या बुद्धीचा प्रताप पाहतो. (तसे करतो) या भिकारड्या चारूदत्ताला मारायला नेत आहेत; त्याला पाहण्याकरिता लोकांची इतकी दाटी झाली. मग माझ्यासारख्या श्रेष्ठ पुरूषाला मारायला नेऊ लागले तर किती गर्दी होईल बरे ? याला कसा नव्या तरण्या बैलाप्रमाणे सजविला आहे. अहे, पण माझ्या वाड्यासमोर दवंडी का थांबली? कोणी बंद केली की काय ? माझा चेट येथे कोठे दिसत नाही ! त्याने पळून जाऊन मसलत फोडली तर नसेल ना ! असो. तिकडे जाऊन त्याचा शोध करू या.

चेट : का धनीसाहेब, आला काय ? (लोकांस) अहो, हाच तो

चांडा० : लोकहो, मोठा धष्टपुष्ट असा हा बैल इकडे येत आहे, तर त्याला वाट सोडा.

शका० : अरे वेड्या चेटा, तू येथे कशाला आलास ? चल, आपण जाऊ.

चेट : चल ! त्या बिचाऱ्या वसंतसेनेचा प्राण घेऊन ह्या बिचाऱ्याचाही प्राण घेतोस काय ?

शका० : खोटे बोलतोस. मी रानकुंभ्यासारखा श्रेष्ठ असून त्या स्त्रीला मारीन होय ? तुम्ही याचे काय ऐकता ! चारूदत्तानेच मारली.

सर्व लोक : हा भला मनुष्य सांगतो.

शका० : (भय पावून) अरे, हे कसे झाले ? चेट येथे कसा आला ? याने मसलक फोडली. आतचा दुसरी काही युक्ती काढली पाहिजे. (विचार करून) अहो, हा खोटे बोलतो. याने माझे सोने चोरले म्हणून मी त्याला खूप मार दिला, त्यामुळे हा असे बोलत असेल. (वळून हातातील कडे चेटापुढे करून) अरे चेटा, तू माझा ना ! म्हणून हे कडे घे आणि गोष्ट फिरवून सांग.

चेट : (कडे घेऊन) पाहा हो ! हा मला लालूच दाखवून गोष्ट फिरवून

सांग म्हणतो.

शका० : अहो, हेच ते कडे आणि याच्यासाठी मी याला खूप मारले. होते. पाहिजे तर याची पाठ पाहा म्हणजे समजेल.

चांडा० :अहो, याच्या पाठीवर वळ दिसताहेत खरे. यावरून राजशालक म्हणतो हे खरे आहे. चल आपण जाऊ.

चेट : बघा, चाकरी म्हणजे अशी हलकी आहे ! माझे बोलणे खरे असून ते कोणाला खरे वाटत नाही. (चारूदत्ताच्या पाया पडून) बाबा, माझा इतकाच इलाज !

चारू० :

पद-(चाल-मांड. वरूदे वरूदे वरदेश्र्वर)

उठिं रे उठिं रे करूणाकरा ।
झालासि सखा आजि खरा ॥
निष्कारण ही सुदया करिसी ,
पतितावरि या साधुवरा ॥
मज वांचविण्यास्तव बा किती रे ॥
सायास तुवां केलीसि बरें ॥
परि दैव नसे अनुकूल मला ॥
यश नाहीं आलें तुझिया करा ॥

शका० : अहो, या चेटाला मार देऊन घालवून द्या. अरे चांडाळांनो, आता या चारूदत्ताला मारून टाका.

चांडा० : तुम्हांला घाई असली तर तुम्ही स्वतःच मारा.

रोह० : (पुढे सरून) अहो, तुम्ही मला मार आणि माझ्या बापाला सोडा.

शका० : अरे ! पोराला आणि याला एकदम मारून टाका.

चारू० : हरहर !

पद-(चाल-भिऊं नको जिवलग सुंदरी)

नीच असे खळ हा मोठा कपटी बोलतो तें, करिल सारे ॥ ध्रु० ॥
बाळा जाउनि काननभागीं मुनिच्या आश्रामिं राहें, जननीसंगे ॥

क्षणही राहं नको ऐशा नगरामाजीं लाडक्या रे, सुख न लागे ॥
तुजला काळमुखीं देतिल वैरी मग तो तारणारा, कवण सांगें ॥
मित्रा तूंहि जा रे ॥ १ ॥

मैत्रे० : मित्रा, तुला सोडून माझे प्राण कसे राहतील ?

चारू० : मित्रा, तुझे प्राण तुझ्या स्वाधीन आहेत. उगीच प्राणत्याग का करितोस ?

मैत्रे० : (मनात) या मुलाला त्याच्या आईच्या स्वाधीन करावे आणि मग मित्राच्या भेटीला परलोका जावे. (उघड) मित्रा, या बाळाला घेऊन जातो. (जातात)

शका० : अरे, मी तुम्हांला सांगितले ना की, या दोघांना मारून टाका म्हणून ? तो पोरगा चालला पाहा.

चांडा० : तुम्ही सांगता, पण आंम्हाला तशी राजाज्ञा नाही. (सोबत्यास) अरे, हे दवंडी पिटण्याचे तिसरे ठिकाण. तू अपराध बोल; मी दवंडी वाजवितो. (तसे करितात)

शका० : अजून लोकांना खरे वाटत नाही काय ? (उघड) अरे चारूदत्ता, लोकांना खरे वाटत नाही म्हणून तू आपल्या तोंडाने मा वसंतसेनेला मारली असे म्हण.

चारू० : (काही बोलत नाही.)

शका० : अहो चांडाळानो, मी सांगितल्याप्रमाणे हा बोलत नाही. बघता काय, उडवा याच्या पाठीवर कोरडे.

चांडा० : (चाबूक उगारून) बोल रे, चारूदत्ता, बोल.

चारू : (गहिवरून) –

दिंडी

पावलें मी या दुःखसागरातें ॥
खेद त्याचा किमपिही नसे मातें ॥
दुःख मोठें हे मला वदूं कैसें ॥
मारिली म्यां प्रियसखी आज ऐसें ॥ १ ॥

चांडा॰ : (पुनः कोरडे उगारतात)

चारू॰ : लोकहो ! ('इहपरलोकाविषयी' इत्यादी साकी प्रवोक्त म्हणतो)

शका॰ : मोरली हेच की नाही ! मारली.

चारू॰ : बरे, तसे म्हण.

चांडा॰ : (दुसऱ्यास) अरे, आजची पाळी तुझी !

दु. चांडा॰ : नाही, तुझीच.

चांडा॰ : बरे तर, मला दोन घटका थांबले पाहिजे. कारण माझा बाप मरतेवेळी मला म्हणाला की, ज्या वेळेस तुझ्यावर वध करण्याची पाळी येईल, त्या वेळेस तू एकदम वध करू नको. कारण कोणी साधुपुरूष द्रव्य देऊन वध्यास सोडवितो; किंवा राजास पुत्र झाला तर वध्य मुक्त होतो, अथवा राज्याची उलथापालथ झाली तर सर्वच बंदीवान मुक्त होतात.

शका॰ : काय, राज्याची उलथापालथ ?

चांडा॰ : अहो, हा उगीच तर्क आहे.

शका॰ : अरे, या चारूदत्ताला लवकर मारा. (चेटाला घेऊन जातो, पण पुनः परत येऊन) मी जाणार होतो, पण आता जात नाही.

चांडा॰ : आर्या चारूदत्ता, राजाज्ञा तुला मारते. वधस्थान जवळ आले. तुला कोणाचे स्मरण कर्तव्य असेल तर कर.

चारू॰ : ह्या समयी धर्मावाचून कोणाचे स्मरण करू ! –

पद-(चाल-उभि जवळि)

जरि असे धर्म मम साचा या समयीं मजला पावो ॥
मजवरी दोष हत्येचा आला तो मिथ्या होवो ॥ चाल ॥
ती माझी प्रिय सुंदरी ॥
त्यजुनि सुरपुरी ॥ तशिच भूवरी ॥

- अहो चांडाळहो, आता मी कोणी कडे जाऊ ?

चांडा॰ : हे पाहा, जेथे अर्धे प्रेत लोंबत आहे आणि ज्याला कोल्ही, लांडगे ओढीत आहेत अशा या दक्षिण स्मशानात चल.

चारू० : अरे ! हा चारूदत्त खाली बसला.

चांडा० : चारूदत्ता, भ्यालास वाटते ?

चारू० : हा मूर्खांनो ! मी मरणाला भीत नाही; परंतु माझ्या कीर्तीला कलंक लागला हो !

चांडा० : आर्या चारूदत्ता, गगनांगणात वास करणारे चंद्रसूर्यही विपत्ती पावतात, मग मरणधर्म मनुष्याची काय कथा आहे ? या जगात जो चढतो तो पडतो, आणि जो पडतो तोच उठतो; असे चाललेच आहे. (दुसऱ्यास) अरे, हे दवंडी पिटण्याचे चौथे ठिकाण. तू अपराध बोल, मी दवंडी वाजवितो. (तसे करतात) चारूदत्ता, तुझा मरणसमय जवळ आला. आता कोणाचे स्मरण कर्तव्य असेल तर कर.

चारू०: देवतांची इच्छा ! भगवती देवते -

साकी

असेल माझा धर्मसखा तरि या समयीं मज पावो॥
प्रिय सुदरि ती ताराया मज झडकरि धांवुनि येवो ॥
जावो दोष दुरी । राही सुकीर्ति शुद्ध खरी ॥ १ ॥

चांडा० : (तलवार उगारून) चारूदत्ता, वर छाती करून ताठ उभा राहा, म्हणजे एका घावाने तुझा शिरच्छेद करून तुला स्वर्गाला पाठवितो. (उगारलेली तलवार खाली पडलीस पाहून) अरे, इतकी घट्ट धरली असून जेव्हा तलवार पडली, तेव्हा चारूदत्ताचे मरण टळले असेच वाटते. हे भगवती, सह्याचलवासिनी, देवी रेणुके, जर कृपा करून हा चारूदत्ताचा प्राण वाचविलास तर आमच्या चांडाळकुळावर अनुग्रह केल्याप्रमाणे होईल.

दुसरा चांडा० : अरे, राजाज्ञेप्रमाणे आपल्याला केले पाहिजे. याला आता शूलावर चढवू. (तसे करू लागतात)

वसंत० : (दुरून) अहो ! थांबा, थांबा ! जिच्याकरिता तुम्ही या पुरीषाचा प्राण घेता आहा ती मी - वसंतसेना जिवंत आहे.

चांडाळा : (आश्चर्याने) अरे ! ही केश मोकळे सोडलेली "थांबा थांबा"

म्हणत कोण येत आहे बरे ?

वसंत० : (प्रवेश करून) आर्या चारूदत्ता, काय हे ? (असे म्हणून त्याच्या अंगावर पडते)

शका० : अरे, ही जिवंत कशी झाली ! आता येथे राहून उपयोगी नाही. (जातो)

चांडा० : काय, ही वसंतसेना ? बरे झाले की आम्ही हा साधू मारला नाही. (दुसऱ्यास) अरे, वसंतसेना जिवंत आहे हे वर्तमान राजाला कळीव जा. (इकडे तिकडे पाहून) आम्हांला राजाची अशी आज्ञा आहे की, ज्याने वसंतसेनेला पीडा दिली त्यास मारावे. तर तो राजशालक कोठे गेला, त्याला शोधून आणला पाहिजे. (जातो)

चारू० : (विस्मयाने) –

पद-(चाल-तुझें पाहुनि स्वरूप)

हें बघ वदन बहु पडे भ्रांति ॥
मज काळमुखांतुनि मुक्त करू ये,
कुठुनि धांवत अवचित ही सुदती ॥ ध्रु० ॥
प्रियसखि ही दुसरी काय ॥
अथवा ती मृत न होय ॥
किंवा हा दिव्य काय ॥
धरूनि वरूनि भूवरि उतरलि ती ॥ १ ॥

वसंत० : (साश्रु)

पद-(चाल-अया मास आसाड)

आर्या तीच असे पदाची दासी ही हातभागिनी ॥
जिच्या वधाचा दोष लावियला तुम्हां पौरजनांनीं ॥ १ ॥
कुदशा ऐशी तुम्हांसि आली कारण तिस ही पापिणी ॥
क्षमा करा अपराध दयाळा विनवित मी कर जोडुनी ॥ २ ॥

चारू० : होय, तीच ही वसंतसेना. (न्याहाळून)

पद-(चाल-येरी माई येरी माई)

लोचनांबुधारांनी हे पयोधर ओले ॥

कोठुनि आलिस मज ताराया ॥
मृत पुरूषा जशि संजिवनी ये झट उठवाया ॥ ध्रु० ॥
तुजसाठीं जो बंध पावला ॥
तोचि देह त्वां विमुक्त केला ॥
प्रिय संगतिचा प्रभाव कळला ॥
जीवित मजला पुनरपि आलें ॥

- आणखी पाहा प्रिये, आज काय चमत्कार झाला तो ! -

पद-(चाल-प्रिये पाहा)

प्रिये कशी दैवाची चित्रकथा अशुभचि शुभ झालें ॥ ध्रु० ॥
रक्तकुसुमहार गळां ॥ रक्तांबर रक्तटिळा ॥
लग्नवरा तेविं मला ॥ वाटे कीं सजविलें ॥ १ ॥
लग्नवाद्यनाद जसा ॥ वध्यपटनाद तसा ॥
श्रवणीं ये मंजुळसा ॥ सौख्य मनीं दाटलें ॥ २ ॥

वसंत० : आर्या, तुम्ही अतिदक्ष असून असे कसे झाले ?

चारू० : प्रिये -

साकी

जन्मांतरिंचा बलिष्ठ वैरी दुर्दैवें उद्भवला ।
नरकीं पडतां आपण त्यानें मजला स्पर्शचि केला ॥
म्हणुनि असें झालें । विधिचें चरित्र तें कळलें ॥ १ ॥

वसंत० : शिवशिव ! त्या मेल्या राजशालकाने मला मारिले; मेलेच होते, पण आपल्या पुण्याईने वाचले.

चारू० : (भिक्षूस उद्देशून) हा कोण ?

वसंत० : ज्याने मला वाचविले तो हा.

चारू० : कारणावाचून बंधुत्व करणारा असा तू धर्मात्मा कोण आहेस ?

भिक्षु : मला आपण ओळखले नाही वाटते ? आपल्या चरणांचे संवाहन करणारा तो मी, या उपासिकेने मला द्युतकारांपासून सोडविले -

अथवा विकत घेतले असे म्हणा ना ! – त्या दिवसापासून मी भिक्षु झालो. ही वसंतसेना गाडीची अदलाबदल झाल्यामुळे पुष्पकरंडक जीर्णोद्यानात गेली. तेथे राजशालक होता. त्याने "तू माझ्यावर सुप्रसन्न होत नाहीस" असे म्हणून तिला बाहुपाश घालून मारले ते मी प्रत्यक्ष पाहिले. नंतर माझ्याकडून जेवढे साहाय्य झाले तेवढे मी केले.

चारी० : दुर्जनाच्या ठिकाणी सर्व काही संभवते. त्याने आपले दुष्कर्म माझ्यावर घालून मला प्राणसंकटात घातले होते. परंतु तुम्ही वेळेवर येऊन वाचविलेत.

(पडद्यात - "आर्यक राजाचा विजय असो")

श्लोक

दक्षाध्वरा मथुनियां जय शंकराचा ॥
कीं क्रौंच दानव विदारूनम षण्मुखाचा ॥
जंभास मारूनि जसा जय वासवाचा ॥
झाला तसाच अरि मर्दुनि आर्यकाचा ॥ १ ॥

शर्विलक : (येऊन) त्या दुष्ट पालकाचा वध करून, त्याच्या जागी आर्यकाला बसवून, त्याची सत्ता सर्वत्र स्थापन केली. आता त्या श्रेष्ठ चारूदत्ताला सोडवितो. (पुढे पाहून) वाहवा ! आर्यकाराजाचे हेतू सफल झाले ! हाच तो श्रेष्ठ चारूदत्त. –

दिंडी

व्यसनसिंधूतुनि ज्यास गुणवतीनें ॥
तारियेले धरूनिया निज करानें ॥
अशा श्रेष्ठ पाहतों प्रियायुक्ता ॥
चंद्रिकेसह विधुस कीं राहुमुक्ता ॥ १ ॥

- परंतु या सत्पुरूषाचा मी महान अपराध केला आहे तेव्हा त्याच्यापुढं कसा जाऊ ? काही चिंता नाही, हा सत्पुरूष आहे. क्षमा करीलच. (पुढे होऊन) आर्या चारूदत्ता -

चारू० : तू कोण रे बाबा ?

शर्वि० : आर्या -

साकी

ज्याने फोडूनि सदन तयांतुनि अलंकार दुसऱ्याचे ॥
नेणुनि केलें स्वार्थासाठीं रात्रीं हरण तयांचे ॥
तो मी शरण तुला । आलों देईं अभयाला ॥ १ ॥

चारू० : छे - छे, मित्रा, असे म्हणु नकोस. तूच मला स्नेहाचा अपूर्व लाभ जोडून दिलास. (आलिंगन देतो)

शर्वि० : आर्या, तुम्हांला काही अत्यानंदाचे वर्तमान सांगावयाचे आहे. तुमच्या यानात बसून पूर्वी जो तुम्हांला शरण आला होता, त्या आर्यकाने पालक राजाचा वध करून, आपण राजपदावर बसून तुमच्या उपकाराबद्दल कुशावती नगरीचे स्वामित्व तुम्हांला दिले. या स्नेहभावाच्या पहिल्या देणगीचा आपण स्वीकार करावा, अशी आर्यकाची विनंती आहे. कोण आहे रे, आणा त्या पापी राष्ट्रीयाला धरून. आर्या, आणखी आर्यकराजाची विनंती आहे की. हे राज्य मी आपल्या गुणांनी संपादन केले आहे, तर याचा आपण हवा तसा उपभोग घ्यावा.

चारू० : माझे कसले गुण ?

(पडद्यात "अरे पापी राष्ट्रीया, भोग, भोग आपल्या कर्माची फळे." शकाराला पुढे आणतात)

शका० : हे पुण्यपुरूषा, माझे रक्षण कर.

चारू० : शरणागताला अभय आहे.

शर्वि० : न्या रे याला एकीकडे ओढून. (चारूदत्तास) याला सोडायचे नाही. कोणते शासन करू सांग -

पद-(चाल-केशिदानव)

चरणिं करिच्या बद्ध करूनी ॥
प्राण घ्यावा काय ओढूनि ॥
श्र्वानीं खावें यास फाडुनि ॥

काय सांगावे ॥ १ ॥
लोहशूलावरी चढवूनि ॥
वधावें कीं यास नेउनि ॥
करवतानें बळें कापुनि ॥
काय मारावें ॥ २ ॥

चारू॰ : मी सांगेन तसे करशील ना ?

शर्वि॰ : करीन; पण लवकर सांगा.

शका॰ : आर्या चारूदत्ता, मी शरण आहे. पुन्हा असे करणार नाही.

वसंत॰ : मेल्या, तुझ्या सत्यानाश होवो ! (चारूदत्ताच्या गळ्यातील माळ त्यांच्या अंगावर टाकते)

शका॰ : अगे गर्भदासी, मी तुला पुन्हा मारणार नाही.

शर्वि॰ : अरे, पाहता काय ? ओढा याला. आर्या, काय करू सांग.

चारू॰ : मी सांगेन तसे करशील ना ?

शर्वि॰ : करीन.

चारू॰ : तर मग याला लौकर -

शर्वि॰ : काय, ठार मारू ?

चारू॰ : नाही-नाही, सोडून द्या.

शर्वि॰ : ते का?

चारू॰ : अरे, असे आहे -

साकी

अपराधातें करुनि अरि जरि चरणिं शरण येवोनी ॥
तारावें मज असें म्हणे तरि न वधावा शस्त्रांनीं ॥
त्यातें उपकारें । वधावें हेंचि सन्मत खरें ॥ १ ॥

शर्वि॰ : तुम्ही सोडा म्हणता तर सोडतो.

शका॰ : वाहवा, काय मौज झाली ! मी मेलेला वाचलो ! (उड्या मारीत जातो)

(पडद्यात - ”अरे, चारूदत्ताची पत्नी धूता आपला पुत्र रोहसेन याला एकीकडे लोटून अश्रुपात करीत निग्रहाने अग्नीपुढे उभी आहे व आता प्रवेश करणार.”)

शर्वि० : चंदनका, कसली रे गडबड आहे ?

चंद० : (बाहेर येऊन) राडवाड्याच्या दक्षिणेच्या बाजूला लोकांची फार दाटी झाली आहे. त्या बाईंना आम्ही पुष्कळ सांगितले की, चारूदत्त जिवंत आहे. पम ऐकतो कोण ?

चारू० : (दुःखानेः प्रिये, मी जिवंत असता काय करितेस हे ?

(मूर्च्छित होतो)

शर्वि० : शिवशिव ! इतका प्रयत्न करून तो व्यर्थ होतो की काय ?

वसंत० : आर्या, सावध व्हा. तिकडे न गेला तर एखादे भलतेच व्हावयाचे !

चारू० : (सावध होऊन) हा प्रिये ! कुठे आहेस ?

चंद० : आर्या, मी दाखवितो, इकडून ये. (सर्व जातात)

(अग्नीपुढे उभी आहे अशी धूता, रोहसेन, मैत्रेय व रदनिका येतात)

धूता : वत्सा, मला ओढू नकोस, सोड, सोड, माझ्या धर्मकृत्याला आड येऊ नको. स्वारीची अमंगल वार्ता ऐकून माझ्याने कसे राहावेल ?

रोह० : आई, मला टाकून तू कोणीकडे जोतेस ? मलाही घेऊन चल.

मैत्रे० : बाई, तू ब्राम्हणी आहेस, ब्राम्हणीने भिन्न चिता करू नये. केल्यास दोष आहे, असे शास्त्रात सांगितले आहे.

धूता : पतीची अमंगल वार्ता ऐकण्यापेक्षा तो दोष मला पत्करला.

शर्वि० : आर्या चारूदत्ता, तुमची स्त्री अग्नीपुढे उभी आहे. त्वरा करा.

धूता : रदनिके, तू तरी या बाळाला संभाळ !

रद० : बाईसाहेब, तुम्ही जाता आणि मी या बाळाला संभाळू काय ? नाही, नाही, मीही मागून येणार.

धूता :मैत्रेयभटजी, तुम्ही तरी या बाळाला संभाळा.

मैत्रे० : बाई, जो कोणी इष्टसिद्धिस प्रवृत्त होतो तो ब्राम्हणाला पुढे करितो, म्हणून आधी मी जातो.

धूता : माझ्या बाळाचा सांभाळ करण्याचे दोघांनी नाकारले. असो. बाळा, आता तुझे तूच रक्षण कर. आम्हांला तिलोदक द्यायला तू पाहिजेस. सर्व मनोरथ मेले जागच्या जागी राहिले. पित्याने संभाळ करावा, असे तुझ्या नशिबात नाही.

चारू० : (पुढे होऊन) हा पाहा, मीच माझ्या बाळाला संभाळतो.

धूता : अगबाई, हा स्वामींचा शब्द ! (पाहून) होय; तेच हे ! (चारूदत्तास अलिंगते)

रोह० : माझ्या बाबाने मला उचलून घेतले बघ आई ! बाबा, आता माझ्या आईला जाऊ देऊ नकोस.

चारू० : प्रिये -

पद-(चाल-आवडती वस्तु लोभानें)

हा असुनि सजिव पति कांते ॥
करिसी साहस कां मज न कळे तें ॥ ध्रु० ॥
अस्तचलिं तो रवि नच जातां ॥
नच मिटी कमलिनि निज नयनांतें ॥ १ ॥

धूता : म्हणूनच तिला अचेतन म्हणतात.

मैत्रे० : हा केवळ या पतिव्रतेचा प्रभाव. अग्निप्रवेश करण्याच्या निश्र्चयानेच ही पतिसागम पावली. मित्रा जयजयकार असो ! (दोघे भेटतात)

रद० : महाराज, मी रदनिका वंदन करते.

चारू० : रदनिके, ऊठ.

धूता : (वसंतसेनेस) मी मोठ्या भाग्याची म्हणून तुम्ही मला भेटला.

वसन्त० : आता मला किती आनंद झाला आहे म्हणुन सांगू !

शर्वि० : आर्ये वसंतसेने, नवा राजा बंधुप्रेमाने तुझ्यावर संतुष्ट झाला.

वसंत० : मी कृतार्थ झाले !

शर्वि० : आर्या, या भिक्षूचे काय करावयाचे ?

भिक्षु : हे सर्व क्षणभंगुर, अनित्य, विनाशी, असे पाहून मला दुप्पट वैराग्य झाले आहे. तर याच आश्रमात सत्कालक्षेप करावा, हेच

मला प्रिय आहे.

शर्वि० : ठीक आहे. तर यास सर्व मठांचे आधिपत्य द्यावे.

चारू० : का भिक्षो ?

भिक्षु० : यात माझा संतेष आहे.

शर्वि० : या स्थावरक चेटाचे काय करायचे ?

चारू० : तो दास्यत्वापासून मुक्त व्हावा; तसेच या चांडाळांना सर्व चांडाळांचे नाईक करावे; चंदनक याला सर्व राष्ट्राच्या पालनाचा अधिकार असावा व आमचा आदिमित्र जो राजशालक त्याच्याकडे पूर्वीचेच काम असावे.

शर्वि० : ठीक आहे; आणखी मी आपले काय प्रिय करावे ?

चारू० :

पद-(चाल-उठि प्रभात समुरलियो)

सकल दोष मजवरिचा आज लया गेला ॥
वैरि चरणिं शरण तया मुक्तिलाभ झाला ॥ ध्रु० ॥
आर्यक मम मित्र त्यासि नृपपद तें आलें ॥
प्रियसखिचा लाभ तसें त्वांहि साह्य केलें ॥
प्रिय याहुनि अधिक काय राहिलें मला ? ॥ १ ॥

तथापि हे असो -

पद-(चाल-प्राप्त होय जे निधान)

धेनु पयोदा असोत, वसुधा तृणधान्या देवो ॥
सुखद पवन तो नित्य सुटोनी वृष्टि समयिं होवो ॥ ध्रु० ॥
धर्मनिष्ठ रणशूर भूप ते बलरिपु दंडोनी ॥
करोत वसुमतिचें परिपालन रात्रंदिन जपुनी ॥
निजकर्मी रत असोत जनही नीतिपथा धरूनी ॥
नाट्यकलाही सकलकलांसह पूर्णत्वा येवो ॥ १ ॥

पद - (चाल - राग भूप : त्रिताल)

शंकरा, पामरा हा नर सादर शरण तुम्हा, तारा ॥ ध्रु० ॥
मीपण वायां तनु शिणवाया, तें नासाया, पंथ खरा ॥
मूढा दावा, भ्रम निरसावा, बोध ठसावा मनीं बरा ॥
जो चुकविल जननमरणातचा फेरा, उमावरा ॥ १ ॥
मिथ्या हा भव, मायासंभव ऐसा अनुभव घेउनियां ॥
नित्य निरंजनिं, मन लावोनी, अवमानिति मुनि संसारा ॥
तो अनुभव मजशी यावा सत्सारा, तमोहरा ॥ २ ॥
कवितासुमनें, ही शुद्धमनें, निरहंमतिनें, वाहियलीं ॥
बल्लाळात्मज गोविंदानें सुप्रेमानें, मान्य करा ॥
भो शीतलशशिशेखर, शूलधरा, पीतगरा ॥ ३ ॥